2 ман. 50 гэп.

91

3275

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2 (10)

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1956

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинҹи бурахылыш

СИГНАЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

АЗӘРБАЙЧАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

Бакы — 1956

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинҹи (10-ҹу) бурахылыш

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası
3323

„Азәрбајҹан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1956

МҮНДӘРӘЧАТ

	Сәһ.
Әзизаға Мәммәдов—Бир мәсләкин ики бөйүк досту	3
Мир Аббас Асланов—V синифдә «Әкинчи» сатирасыны нечә өйрәтмәли	14
Республика X «Педагожи мүһазирәләр»ин материаллары	
С. Салаһов—Фе'лин тәдриси тәчрүбәсиндән	25
Һ. Мустафаева—Чүмләнин һәмчинс үзвләри мөвзуунун тәдриси тәчрүбәсиндән	34
Ә. Мәммәдов—VII синифдә мүгалиәнин тәшкили тәчрүбәсиндән	40
Ү. Рзаева—I синифдә изаһлы гираәт дәрсинин апарылмасы тәчрүбәсиндән	49
Б. Әфәндиева—Биринчи синифдә илк грамматик анлайыш вермәк тәчрүбәсиндән	53
З. Садыгова—IV синифдә синифдән харич гираәтә нечә рәһбәрлик эдирәм	56
Әзиз Мирәһмәдов—Мүхтәсәр әдәбийятшүнаслыг терминләри лүғәти	60
Ә. Әфәндизадә—V—VII синифләр үчүн имла мәтнләри	82

Редактор Мир Аббас Асланов
Корректор И. Фәрәчуллаев

Чапа имзаланмыш 14/VI—1956-чы ил, кағыз форматы 60×84¹/₁₆ 3,0 чап вәрәги 5,46
ФГ 04702 Сифариш 81 Тираж 5.150

Бирләшмиш Нәшрийят мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137
Редаксиянын адреси: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт эви, тел. 3—13—45

ӘЗИЗАҒА МӘММӘДОВ
Филоложи элмләри намизәди.

БИР МӘСЛӘКИН ИКИ БӨЙҮК ДОСТУ

Биринчи рус ингилабынын тә'сирилә ярадылан «Молла Нәсрәддин» журналы Азәрбайчан демократик әдәбийятынын инкишафында бөйүк рол ойнамыш вә чох нүфузлу бир әдәби мәктәб яратмышдыр. Бу демократик әдәби мәктәбин ән фәал сималарындан бири дә бөйүк халг шаири Мирзә Әләкбәр Сабир олмушдур. Журналын баш редактору, бөйүк демократ язычы Ч. Мәммәдгулузадә илә Ә. Сабирин мәсләк достлуғу журналын илк нәшриндән сонра (1906-чы илдән) башламышдыр. Азәрбайчан әдәбийятынын бу ики бөйүк әдәби симасынын арасында яранан мөһкәм достлуг онларын реализмә вә демократизмә садиг галмалары илә изаһ олунмалыдыр. Чүнки онлар өз истe'дад, билик вә сә'йләрини халгын оянмасына, сәадәт вә тәрәггисинә сәрф эдирдиләр. Онлар «гаранлыглар сәлтәнәтиндә» яратдыглары өлмәз әсәрләринин ишығы алтында чаризмә, мүлкәдар-буржуа ағалығына, чәһаләт вә дини мөвһумата гаршы мүбаризә апарырдылар.

Илк нөмрәләриндән башлаяраг журнал Ә. Сабир, Ә. Һагвердиев, М. С. Ордубади, Әли Нәзми, Әлигулу Гәмкүсар вә бир сыра көркәмли шаир вә язычылары өз әтрафына сых бирләшдирә билди.

Истәр Ч. Мәммәдгулузадә, истәрсә дә М. Ә. Сабир өз әсәрләриндә юмор вә сатира үсулуна даһа чох ер верәрәк, һәятда тәсадүф этдикләри бүтүн мәнфиликләрә күлүрдүләр. Лакин бу күлүш һадисәләрә сейрични мүнасибәт нәтичәсиндә доған күлүш дейил, там кинайәли, көз яшлары ичәрисиндә олан ачы күлүш иди, бөйүк вәтәндашлыг һиссиндән гопан нифрәтли вә гәзәбли күлүш иди.

«Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри илә әдәби фәалиййәти чичәкләнмәйә башлаян Сабир алты ил әрзиндә (1906—1911-чи илләр) яратдығы гүввәтли сатиралары илә халгымызын ән севимли шаири кими парлады.

1905—1907-чи илләр ингилабындан руһланан Ч. Мәммәдгулузадә вә Ә. Сабир «Молла Нәсрәддин» журналынын демократик истигамәтдә инкишафына чох бөјүк тә'сир көстәрирдиләр. Бу бөјүк сәнәткарларын јарадычылығындакы форма мүхтәлифлијинә бахмајараг, мөвзу актуаллығы, идеја вәһдәти, фикир ајдынлығы онларын әсәрләриндә гаршыја гојдуглары мәгсәд уғрунда мүбаризәдә бир-бирини тамамлајырды.

Иртичачы гүввәләрин, гаракүруһчуларын вә руһаниләрин тә'гибләринә мә'руз галан «Молла Нәсрәддин»ин бүтүн габагчыл јазычылары кими Сабир дә өзүнүн журналда иштирак етмәсини кизли сахламаға чалышырды. Ч. Мәммәдгулузадә Сабирин журналын редаксијасына һансы васитәләрлә шеир көндәрдији һаггында белә јазыр:

«Сабирин биринчи мәктубуну бир ушаг кәтириб вермиш, әлбәәл гајытмышды. О, мәктуб чап олунандан сонра икинчи мәктубу јенә һәмин ушаг кәтириб вермишди. Фәгәт мәктублар нәзәр-диггәти чәлб етдијиндән бу дәфә мәктубларын ким тәрәфиндән јазылдығыны билмәји гәрара алдыг».

Аз сонра мә'лум олур ки, Сабир шеирләрини журналын редаксијасына Тифлисдә халчачы дүканы олан һәмерлиси, шамахылы Мәшәди Һәбиб Зејналовун васитәсилә көндәрирмиш. Редаксија Сабирин шәхсијјәти мә'лум олдугдан сонра әдәби вә шәхси јазышмалар даһа артыг гүввәтләнир.

Ч. Мәммәдгулузадә һәмин хатирәтында јазыр: «Сабир үчүн «һоп-һоп» имзасыны мән гојмушам...».

«Молла Нәсрәддин» журналынын әһатә етдији мөвзу даирәси чох кениш иди. Бурада дин, фанатизм, чәһаләт, наданлыг, чаризм, мүлкәдар-буржуа гурулушу вә империализмин ифшасы, Иран вә Түркијә иртичаты әлејһинә, тә'лим-тәрбијә, гадын азадлығы вә с. мәсәләләр һаггында мәгалә, фел'етон, сатирик шеир, тазијанә, шәкил вә карикатуралар чап едилирди.

Ч. Мәммәдгулузадә «Нијә мәни дөјүрсүнүз» адлы фел'етонунда («Молла Нәсрәддин», 1906-чы ил, № 4) ојанмагда олан мәзлум халг күтләләринин јахын кәләчәкдә дөјүшкән бир гүввәјә чеврилəчәјинә ишарә едәрәк јазырды:

«Һеч ејби јохдур, дөјүрсүнүз, дөјүн. Амма буну да билиниз еј моллалар ки, күнләр доланар, сулар ахар, зәманә тәзәләнәр вә ахырда етим-есир вә кечәл-күчәл гардашларым досту илә дүшмәнини танијыб, һәмин јоғун дәјәнәкләри сизин әлинииздән алар вә башлар... дәхи далысыны демирәм».

Сабир дә журналын һәмин нөмрәсиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин бу чәсарәтли сәсинә сәс верәрәк, биринчи рус ингилабынын тә'сирилә ојанмагда олан кениш халг күтләләринин синфи шүурча инкишаф етмәсиндән горхан буржуа-мүлкәдар

нүмајәндәләрини сатира атәшинә тутурду. Шаир өлдүрүчү кинајә илә мүлкәдарларын дилиндән «Милләт нечә тарач олур-олсун» ше'риндә дејирди:

Сәс салма, јатанлар ајылар, гој һәлә јатсын,
Јатмышлары разы дејиләм кимсә ојатсын,
Тәк-тәк ајылан варса да, һаг дадыма чатсын,
Мән салим олум, чүмлә чаһан батса да батсын,
Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур-олсун, нә ишим вар?!

Беләликлә һәр ики мүәллиф халга әсл һәгигәти баша салыр, дост вә дүшмәнләри танытдырдылар. Журналда чох заман һәмин әсәрләрин мөвзууна ујғун олан шәкил вә карикатуралар да чәкилирди.

«Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәләриндән башлајараг, Ч. Мәммәдгулузадә вә Ә. Сабир мәктәб, тәһсил, тә'лим-тәрбијә, елм вә маариф мәсәләләринә хор бахан надан ата-аналара гаршы бир сыра әсәрләр јазмышлар. Әсрләрдән бәри гәфләт јухусу ичәрисиндә јатыб галан белә валидејнләрин шүуру, дүшүнчәси, дини фанатизмин, чәһаләтин тә'сирилә о гәдәр күтләшмишди ки, онлар мәктәб вә тәһсилин бәһрәләрини көрмәкдә чох чәтинлик чәкирдиләр. Көһнәликлә, јарамаз адәт вә ән'әнәләрлә бағлы олан белә ата-аналары кәскин тәнгид етмәк о заман күнүн вачиб мәсәләләриндән иди. Журналын 1906-чы ил, 8-чи нөмрәсиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин чап етдији «Нијә мән дәрсдән гачдым», Сабирин исә «Ата нәсиһәти», «Ушагдыр» вә с. шеир вә фел'етонларынын мөвзуу көһнә әхлаг, тә'лим вә тәрбијәнин тәнгидинә һәср едилмишдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин фел'етонунун истәр биринчи вә истәрсә дә икинчи һиссәсиндә («Молла Нәсрәддин», 1909-чу ил, № 11) «дәрсдән гачмағын» сәбәбләриндән бәһс олунур. Сајылан бу сәбәбләр көһнә мәктәбин фәләггә илә шакирди дөјмәк горхусу, көһнә руһани тәһсилинин фајдасызлығы, ата-аналарын наданлығы вә саирәдән ибарәтдир. Фел'етонун биринчи һиссәсинин сонунда Сабирин:

Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад,
Олсун үрәјин шад!
Тә'јин елә чиндары ки, етсин она имдад,
Та дәјмәјә һәмзад...

мисралары илә башлајан ше'ри чап едилмишдир. Фел'етонун икинчи һиссәсини мүәллиф белә тамамлајыр:

«. . . Гәрәз, бир нечә вахт башладым мәктәбә кетмәјә. Инсафән, артыг сә'јим вар иди охумаға. Белә ки, һәр күн мәктәбдән еvә гајыдыб төкәрдим китаблары габағыма вә башлардым сабаһкы дәрсими һазырламаға. Ахыр дадашым мәним охума-

ғымдан тәнкә кәлиб, мәнә бир-ики дәфә деди: «Ай балам өзүнү бәркә салма, нә олачаг сәнә бу охумагдан». Мән дадашымын сөзүнә гулаг вермәйиб, өз ишимә мәшғул идим. Бир күн эвдә һәмишәки кими дәрсимә бахмагда идим. Көрдүм ки, дадашым кәлиб анама бу сөзләри дейир:

«Билмәм нә көрүбдүр бизим оғлан охумагдан?!
Дәнк олду гулағым».

Сабирин чаһил атанын дилиндән дейилмиш бу сатирасынын өз дөврү үчүн чох бөйүк әһәмиййәти олмушдур. Журналын сәһифәләриндә белә мөвзуларда рәнкли шәкил вә карикатуралар да тез-тез чәкилирди ки, бу да тәнгид һәдәфинин тә'сирини даһа артыг гүввәтләндирирди.

Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә чаризмин Загафгазияда төрәтдийи эрмәни-мүсәлман милли гырғыныны ифша эдән бир сыра әсәрләр язмышлар. Ә. Сабирин «Бейнәлмиләл», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гулушаповун кери чағрылмасы» вә с. әсәрләри, журнал сәһифәләриндә дәрч эдилән бир сыра шәкилләр буна көзәл нүмунәләрдир.

Сабир 1905-чи илдә яздығы «Бейнәлмиләл» ше'ри илә Загафгазия халглары арасында достлуғун мөһкәмләнмәсинә чалышырды. О, әсл азадлығы халг күтләләринин бейнәлмиләлчилийиндә вә онларын һаким синифләрә гаршы биркә, гәти мүбаризәсиндә көрүрдү. Сабир «Мүсәлман вә эрмәни вәтәндашларымыза» адлы мүрачиәтилә башлаян «Бейнәлмиләл» ше'риндә чаризмин мәнфур милли гырғын сиясәтини «Фитнейи-иблиси-мәл'ун» адландырыр.

«Бейнәлмиләл» ше'риндә мүәллиф узун заманлардан бәри гардашчасына вә достчасына бир ердә яшаян азәрбайчанлы вә эрмәни зәһмәткешләринин бирлийиндән бәһс эдәрәк көстәрир:

Ики йолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдияр;
Әсрләрлә өмр эдиб сулһ ичрә булмушкән гәрар
Фитнейи-иблиси-мәл'ун олду накаһ ашикар . . .
Көр чәһаләтдән нә шәклә дүшдү вәз'и-рузикар!
Гәтлү гарәт, бишүмарү шәһрү гәрйә таримар . . .

Шаир һәгигәти халга билдирир, гырғынын әсл сәбәбләрини, әсл мүгәссирләрин ким олдуғуну онлара танытмаға чалышырды. О, халгы һәмрә'йлийә, бейнәлмиләлчилийә дә'вәт эдирди:

Һаггы халга билдириб дәф'и зәлаләт этмәли,
Күн кими табан эдиб памалы-зүлмәт этмәли,
Набәчә бу ишләрин дәф'инә гейрәт этмәли,
Сабира, бейнәлмиләл тәдбири-үлфәт этмәли! . . .

«Молла Нәсрәддин» журналы да өз сәһифәләриндә халгын гәддар дүшмәнләрини «шейтан» адландырараг, сатира атәшинә тутурду. Журналын бир карикатурасында көстәрилир ки, бир мүсәлманла бир эрмәни әлләриндә хәнчәр вурушға һазырлашырлар. Шейтан буна севинир. Икинчи шәкилдә онлар вурушурлар. «Шейтан» кәнардан бахыб шадлыг эдир, ойнайыр. Үчүнчү шәкилдә эрмәни илә мүсәлман барышыб, дост олурлар; «шейтан» ағлайыр, горхуб гачыр. Шәкилләрин алтында бу мә'налы сөзләр язылмышдыр: «Бир күн вар иди, бир күн йох иди, дүнядa аллаһдан башга һеч кәс йох иди; амма бир ахмаг эрмәни илә бир ахмаг мүсәлман вар иди вә бунлардан савайы бир шейтан да вар иди. Бир күн бу шейтан... (дәхи ер галмады)» «Молла Нәсрәддин», 1907-чи ил, № 13).

Бурада шейтанын ким олдуғуну шәрһ этмәйә эһтияч йохдур. «Молла Нәсрәддин» халглар достлуғуну позмаға чалышан чаризмә өз нифрәтини бу шәкилдә нүмайиш этдирирди.

Ч. Мәммәдгулузадә журналын 1906-чы ил 18-чи нөмрәсиндә чап этдирдийи «Гулушаповун кери чағрылмасы» фел'етонуну Сабирин һәмин нөмрәдә дәрч эдилән «Этди бу фәләк һәр кәсә бир төвр яманлыг» сатирасынын тә'сири алтында язмышды. Фел'етонда Шуша һакими Гулушаповун төрәтдийи эрмәни-мүсәлман гырғыны ифша олунур. Бурада Шейхүлисламла Мүфтүнүн халгын хейри үчүн һеч бир иш көрә билмәдикләри, чанишинин янында ялтаглыг этдикләри мәсхәрәйә гоюлур. Фел'етонда һәмчинин, чанишинин милли гырғыны ятырмаг үчүн һеч бир конкрет тәдбир көрмәк истәмәдийи, һийләкәрлийә әл атмасы вә икиүзлүлүйү мәһарәтлә ифша олунур.

Ч. Мәммәдгулузадә журналда Ә. Сабирин бир сыра сатирик шеирләринин мөвзууна уйғун чох мә'налы шәкил вә карикатуралар чап этдирирди. Мә'лум олдуғу үзрә Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә түфейли руһани тәбәгәләринин ифшасына бир сыра сатиралар һәср этмишләр. «Молла Нәсрәддин» журналында (1906-чы ил, № 22) Сабирин «Аһ эйләдийим нәш'әйи-гәлянын үчүндүр» адлы мәшһур сатирасы чап эдилмишдир. Эйни заманда Ч. Мәммәдгулузадәнин көстәриши илә журналын һәмин нөмрәсиндә рәссам Шмерлинг бу ше'рин мәзмунуна уйғун бир шәкил чәкмишдир. Шәкилдә бөйүк бир ағачын көлкәсиндә халча үзәриндә отуруб, нәш'әли вәзиййәтдә гәлян чәкән бир руһани вә кәнарда аяғы ялын, әли гойнунда, башы ашағы әйилмиш бир кәндли тәсвир эдилмишдир. Бу шәклин янларында вә юхары тәрәфиндә язылмышдыр: «Чәнаб ахунд, букүн дивар дибиндә бир саһибсиз отайлы вәфат эдиб, бир молла тапылмыр ки, бичарәни дәфн эдәк. Кәрәк аллаһ ризасы үчүн бу зәһмәти гәбул эдәсиз.

Чаваб:—Бала, кет бир өзкә молла тап, мән приход молласы дейиләм».

Шәклин алтында исә Сабирин һәмин ше'риндән бир парча дәрч эдилмишдир:

Аһ эйләдийим нәш'эйи-гәлянын үчүндүр,
Ган ағладығым гәһвәйи-финчанын үчүндүр;
Вә'з эйләдийим һәдийәву эһсандан анчаг
Үмдә гәрәзим кисәвү һәмянын үчүндүр.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин сатираларында 1905—1907-чи илләр ингилабынын тә'сирилә феодализм адәт вә ән'әнәләринә, мүлкәдар-капиталист истисмарына гаршы э'тиразлар даһа артыг мүбариз вә ингилаби мәзмун кәсб эдирди.

Журналын 1906-чы ил, 20-чи нөмрәсиндә Сабирин «Бәйләрә мәктуб» адлы сатирасы буна мисал ола биләр. Бу сатирада мүәллиф истисмар дүнясына, бәйләрә хитаб эдәрәк, онлара мәнһус кечмишләри илә фәхр этмәмәйи хатырладыр вә «дәхи фикир этмә, дәдәм бәйдир, бабам хан, кечди элә дөвран!» дейирди. Бөйүк шаир өлкәдә кедән ичтимаи-сияси мүбаризәләрдән, пролетариатын ингилаби чыхышларындан чох доғру нәтичә чыхарараг язырды:

Һеч кәс сизә бундан белә әймәз биләсән баш
Олдуг һамы гардаш;
Инди һамы бирдир, нә ки вар, шаһү кәдадыр,
Сәндә нә әдадыр?
Көрдүк бәйү бәйзадәләрин йохду вәфасы,
Чох-чохду чәфасы.
Инди бәй одур ким, тута мәзлумун әлиндән,
Мән дә дейим әһсән!
Йохса ки, папаг янгылычы, әлдә дә бир гуш,
Һәм мәст вә биһуш...
Әлбәттә, чәкәр шәклини Молла сәни көрчәк!

Доғрудан да, журналын һәмин нөмрәсинин ахырынчы сәһифәсиндә Сабирин вердийи бу реал тәсвир әсасында бир шәкил чәкилмишди. Шәкилдә әлиндә гызыл гуш тутан, тула илә овдан гайыдан бир бәй тәсвир эдилмишдир. Шәклин алтында: «Бүкүн сәһәрдән ахшама кими доланмагдан йорулдум, һеч бир шей тапа билмәдим...» сөзләри язылмышды.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Ә. Сабир ялныз көһнә чәмиййәти, чәһаләти, дини мөвһуматы кәскин тәнгид эдән, элм вә маарифә чағыран әсәрләр язмагла кифайәтләнмирдиләр. Онлар мүасири олдуглары чәмиййәтдә ичтимаи әдаләтсизликләрә, кәндлиләрин мүлкәдар әсарәтиндә галмасына, фәһләләрин ағыр истисмарына, чәмиййәтдә синфи шүурун оянмасына даир әсәрләр дә язырдылар. Сабирин «Бакы фәһләләринә», «А башы бәлалы фәһлә», «Әкинчи» вә с. сатиралары, Ч. Мәммәдгулузадәнин бир сыра фел'етонлары зәһмәткеш күтләләрин синфи шүурунун инкишаф эдәрәк, өз истисмарчы ағаларына илә һесаблашмаға һазырлыг көрмәләри дөврүнә тәсадүф эдир. Мүлкәдар вә капиталистләрин рә'йинә көрә инсан кими өмр сүрмәк вә бүтүн инсани һүгутлар ялныз варлылара мәхсусдур. Буна көрә дә онлар артыг дүнянын, «чәрхи-фәләйин тәрсинә дөвран» этдийини көрдүкдә гәзәбләнир вә көһнәлийи, кечмиши бөйүк тәәссүфлә арзулайырлар:

Белә иди адәт әввәл? Бейә ялварарды касыб,
Нүчәбалары көрәндә айаға дурарды касыб,
Икигат олуб әдәблә бәйә баш вурарды касыб,
Вар иди вәфалы касыб, вар иди һәялы фәһлә!

«Молла Нәсрәддин» журналында мүлкәдар-капиталист истисмарына гаршы дөврүнән зәрури тәләбләри сәвиййәсиндә бир сыра шәкил вә карикатуралар да чап эдилирди. Бу шәкил вә карикатураларда журналын әсас идея истигамәтинә уйғун олараг, мүһүм мәсәләләрин шәрһинә вә изаһына чох яхындан көмәк эдирди. Журналда о дөвр үчүн бөйүк чәсарәт тәләб эдән Бакы милйонери Һачы Зейналабдин Тағыевин өз тохучу фабрикасында сөйләдийи «Мән бу кархананы касыб фәһләләрдән өтрү ачмышам» сөзләринә истеһза эдиләрәк белә бир шәкил чәкилмишдир:

Тохучу фабрикасында тә'тил этмиш фәһләләри атлы казаклар гырмачла дөйүб говурлар. Шәклин алтында исә Сабирин «Бакы фәһләләринә» ше'риндән бир бейт язылмышдыр:

Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир имди,
Фә'лә дә өзүнү дахили-инсан эдир имди.

(Молла Нәсрәддин», 1906-чы ил, № 14).

1906—1908-чи илләрдә Зәнкәзур вә Гарабағда гураглыг үзүндән чох шиддәтли ачлыг баш вермишди. Демәк олар ки, бу илләрдә «Молла Нәсрәддин» өз сәһифәләринин чохунда халгы бу бәладан хилас этмәк мәгсәдилә кениш ярдым топламаг кампаниясы апарыр, бу мәсәләйә хор бахан «гарныйоғунлара» гаршы фел'етон, сатирик шеирләр, шәкил вә карикатуралар дәрч эдирди.

Ч. Мәммәдгулузадә журналын 1906-чы ил, 36-чы нөмрәсиндәки «Гарныйоғунлар» фел'етонунда бу мүһүм мәсәлә этрафында чәреян эдән һадисәләрә бөйүк торпаг саһибләринин э'тина этмәдикләрини бүтүн кәскинлийилә ифша эдирди:

«Бир нечә күн бундан ирәли мән кедиб Гарабағ вә Ирәван губерниясыны кәзиб доланмышам, бу дәфә мән йегин эләмишдим ки, бир дәнә дә гарныйоғун адам көрмәйәчәйәм. Ондан өтрү ки, Ирәван вә Гарабағ ачларынын выйылтысы

Тифлисдә курчуләри агладыр. Мәсәлән, Гарабағда 161 гарнынйоғун мүлкәдары габагча мән танынырдым, амма бу дәфә мән башыдашды нә көрдүм: һеч биринин гарны тәфавүт эләмәйиб. Ирәван губернијасында 234 гарныйоғун хан, бәй вар, һеч бир тәфавүт көрмәдим».

Журналын һәмин нөмрәсиндә Сабир эйни мөвзуа һәср этдийи:

Һәр нә версән вер, мәбада вермә бир дирһәм зәкат,
Гой ачындан өлсә өлсүн бинәва кәндли вә тат

мисралары илә башлаян сатирасында Ч. Мәммәдгулузадәнин сәсинә сәс верирди. Сабир «Бизә нә» адлы башга бир сатирасында халгын белә мүсибәтли күнләринә тамамилә сојуганлылыгла янашан буржуа-мүлкәдар синфинин вә бүтүн варлы тәбәгәләрин ич үзүнү чох мәһарәтлә ачыб көстәрирди:

Бу да сөздүрмү, газандыгларымыз парәләри,
Һей верәк боғмаласын Зәнкәзур аварәләри?
Бизләрә дәхли нәдир йохдур әкәр чарәләри?
Гой ағарсын фүгәра көзләринин гарәләри
Чәксин онлар кечә-күндүз никаранлыг бизә нә?!
Тапмайыр ач-ялавачлар күзәранлыг, бизә нә?!

Иран феодалларынын ағыр зүлмүндән тамамилә чана доймуш Чәнуби Азәрбайчан кәндлиләри өз доғма юрдларыны тәрк эдәрәк, бир парча чөрәк газанмаг үчүн Аразы кечир, Бакыя кәлиб фәһләлик эдирдиләр. Онлар бурада да ағыр шәраит ичәрисиндә ишләйәрәк саһибкарлар, сәләмчиләр, руһаниләр вә Иран консулханасынын ишчиләри тәрәфиндән истисмар олунурдулар. Ч. Мәммәдгулузадә вә Ә. Сабир Бакыда чалышан Чәнуби Азәрбайчан фәһләләринин ачыначаглы һалыны реалистчәсинә, ингилаби бир руһда тәсвир эдир вә онлары өз һүгуглары уғрунда мүбаризәйә руһландырырдылар.

Ч. Мәммәдгулузадә «Һәмшәри» фел'етонунда Чәнуби Азәрбайчан фәһләләринә өз саһибкарларындан гануни һүгугларыны тәләб этмәк үчүн ялвармағы дейил, бирләшмәйи, мүбаризә апармағы көстәрирди.

«Эй мәнә кағыз язан һәмшәриләр! Ачын гулағынызы вә көрүн мән сизә нә дейирәм! Әкәр истәйирсиниз ки, сизи дә адам һесаб эләйиб мәчлисләрә гойсунлар, кәрәк мәним бир нечә вәсиййәтимә әмәл эйләйәсиниз... Әввәлән кәрәк бир-биринизлә әл-әлә верәсиз, йә'ни Мәһәммәдәли кәрәк япышсын Һәсәнин әлиндән, Һәсән Кәрбәлайы Гасымын әлиндән, уста Чәфәр Мәшәди Һагвердинин әлиндән, хүласә, чәми һәмшәриләр кәрәк япышсынлар бир-биринин әлиндән, йә'ни бирләшсинләр».

Ч. Мәммәдгулузадә һәмин фел'етонунда Иранда азадлыг уғрунда фәдаиләрин мүбаризәсинә ишарә эдәрәк, бу мүбаризәни сон мәтсәдә гәдәр апармаға вә шаһын бош вә'дләринә, «һүрриййәт» вә азадлыг верәчәйинә бел бағламамаға чағырырды: «Горхурам Иранын һүрриййәтинә үмидвар олуб, кенә ятасыныз, йох, Иранын һүрриййәтинә чох да бел бағламайын» («Молла Нәсрәддин», 1907-чи ил, № 3)

Фел'етонун сонунда Иранда шаһ тәрәфиндән сөздә верилән һүрриййәтә инананлар һаггында Сабирин чох вахтында дейилмиш сатирасы да чап олунмушду.

Нолур ширинмәзаг этсә мәни һалвайи-һүрриййәт!
Есәм бир ләғмә ондан, сөйләсәм: охгай һүрриййәт.

1907-чи илин пайызында демократик гүввәләр: мәшрутәчиләр вә фәдаиләр һөкумәтдән иртичачы үнсүрләрин кәнар эдилмәсини тәләб этдикләри бир заманда шаһ тәрәфиндән бу тәләб рәдд эдилди вә һәтта Иран Назирләр Шурасы әнчүмәнин бурахылмасыны азғынлыгла ирәли сүрдү. Мәчлис, әнчүмәнин бурахылмасы һаггында шаһын әмрини гәбул этмәдикдә шаһ тәрәфиндән һәрби гүввәләрә вә башыпозуг силаһлы гаракүруһчу дәстәләрә к зли тапшырыг верилди ки, мәчлис вә әнчүмән бинасы дағыдылсын. Иран ингилабына чох доғру гиймәт верән вә орадакы һадисәләри бүтүн инчәликләринә гәдәр дүзкүн тәһлил эдән «Молла Нәсрәддин»дә бу мөвзуа даир дәрин мәзмунлу, сияси карикатура чәкилмишди (1907-чи ил, № 35).

Карикатурада Иран милли мәчлисинин бинасы тәсвир олунур, мәчлис бинасынын баш гапысы үстүндә асылмыш ал байраг үзәриндә «Яшасын мәшрутә» язылмышдыр. Мәчлис бинасына сол тәрәфдән ири феодал Рәһим ханын башчылығы илә ит сүрүсүнә сүвар олмуш шаһ гошуну силаһлардан атәш ачыр, мәчлисә сағ тәрәфдән һүчума кечән гаракүруһчу дәстәнин башчысы Шейх Фәзлуллаһ шейтанын чийинләриндә отурмуш бир һалда өз дәстәсини мәчлис бинасыны даша басмаға тәһрик эдир. Мәчлис бинасынын юхары мәртәбәсинин бир тәрәфиндә өз әмәлиндән разы галмыш кими көрүнән Мәммәдәли шаһ, дикәр тәрәфиндә исә бир түрк һәрбчисинин мәчлисә ох атмасы вә бүтүн бу һадисәләрдән разы галан империалист дөвләтләрин нүмайәндәләри тәсвир олунур. Шәклин алтында исә Сабирин «Горхурам» адлы сатирик ше'риндән бир гәдәр дәйишдирилмиш һалда ашағыдакы парча дәрч эдилмишдир:

Мухтәлиф инсан көрүрәм горхмурам,
Лейк бу горхмазлыг илә доғрусу,
Моллайы ханнан көрүрәм горхурам.

Бисәбәб горхмурам, вәчһи вар:
«Мәчлиси» позғун көрүрәм горхурам,
Милләти чаһил көрүрәм, горхурам...».

Иран истибдадына гаршы 1909-чу илдә Сәттар хан вә Бағыр ханын башчылығы илә баш верән фәдаиләрин мәшһур Тәбриз үсяны Иранын башга вилайәтләриндә ингилаби һәрәкатын кенишләнмәсинә чох бөйүк тә'сир көстәрди. Халг һәрәкатынын гүввәтли тә'сири алтында 1909-чу илин июл айында Иран истибдад һөкумәти башда гәддар Мәммәдәли шаһ олмагла деврилди. Иран истибдад һөкумәтинин йыхылмасы Азәрбайчанын бүтүн демократик, тәрәггипәрвәр мәтбуаты вә габагчыл язычылары тәрәфиндән бөйүк һүснрәғбәтлә гаршыланды. Бу илләрдә Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ү. Һачыбәйов, М. С. Ордубади, Әли Нәзми, М. Ә. Мө'чүз вә башгалары Иран иртичаы гүввәләринә гаршы мәтбуат сәһифәләриндә бир сыра сияси публисистик мәгаләләр, сатирик шеир вә фел'етонлар илә чыхышлар эдирдиләр.

Бөйүк халг шаири Сабир «Нәдир ая енә үсянлары иранлыларын?» адлы мәшһур сатирасында Иранда һүррийәтин, демократиянын ән гәддар дүшмәни олан Мәммәдәли шаһын тахтдан дүшүрүлмәсини вә онун чар консулханасына сығынмасыны истеһза илә гаршылаяраг язырды:

Янсын иранлыларын архасы, янды чийәрим!
О етим Мәммәдәлидән вар енә бир пис хәбәрим!
Белә дерләр ки, гоюб тәхти гачыб тачи-сәрим.
Сығыныб консула хаганлары иранлыларын,
Дәр һәгигәт пис имиш ганлары иранлыларын!

Сабир даһа сонра Мәммәдәли шаһын Ирандан Одессая гачмасы мүнасибәтилә «Фүзулийә бәнзәтмә» адлы «Мәндә ар олсайды өлмәк ихтияр этмәзмидим» мисраы илә башлаян сатирасыны чап этдирир («Молла Нәсрәддин», 1909-чу ил, № 37). Ч. Мәммәдгулузадәнин көстәришилә журналын һәмин нөмрәсиндә Сабирин бу ше'ри мөвзуунда бир шәкил чәкилмишдир. Шәкилдә рус ат-арабасында һүркәк бир вәзийәтдә отурмуш Мәммәдәли шаһын шәкли тәсвир эдилмишдир. О, бөйүк бир бағламаны мөһкәмчә гучаглламышдыр. Шәклин үстүндә «Етим Мәмдәли», алтында исә Сабирин юхарыдакы ше'риндән ики мисра язылмышдыр:

Мүлки-Иранын дүшүнсейдим әлимдән кетмәйин,
Вар икән фүрсәт о мүлкү тарүмар этмәзмидим?

Сабир өмрүнүн сонуна гәдәр иртичачы гүввәләрә гаршы өз сатиралары илә мүбаризә апармышдыр.

Шаирин сатира һәдәфләринин даирәси кенишләндикчә онун ярадычылыг илһамы да чошғун бир шәкил алырды. Буну онун Ч. Мәммәдгулузадә илә шәхси язышмаларындан да көрмәк олар. Сабир хәстә ятағындан ән яхын мәсләк вә гәләм досту Ч. Мәммәдгулузадәйә 1911-чи ил 12 январда көндәрдийи мәктубда язырды:

«...Кечән һәфтә Сәмәдовлара яздығым хүсуси бир мәктубла бәрабәр «Мәмдәлинин» һаггында ени дедийим бир ше'ри дәхи көндәрмишдим ки, сизә етирсинләр. Үмид ки, вүсул олмушдур, будур! Бу күн дә бир шеир көндәрирәм. Яваш-яваш дирчәлирәм, үмидварам ки, чох шеир язам.

Баги мәһәббәт. Достунуз Әләкбәр Сабир Таһирзадә Ширвани» (Азәрбайчан ССР Әлязмалары фонду, Ч. Мәммәдгулузадәнин архиви, инвентар № 6 (87).

Мәммәдәли шаһ 1911-чи илдә Одессада ашыг олдуғу вә рәдд эдилдийи бир гадынын далынча Авропая кедир. Сабир хәстә олдуғуна бахмаяраг бу һагда «Авропада Мәмдәлинин эшгбазлығы» адлы мәшһур сатирасыны языр. Сабирин Ч. Мәммәдгулузадәйә яздығы мәктубда хатырладығы «Мәмдәлинин һаггында ени дедийим бир шеир» йәгин ки, һәмин юхарыда ады чәкилән сатирадыр.

Сабирә әчәл аман вермәди. Лакин О, «Молла Нәсрәддин»дәки алты иллик әдәби фәалийәти дөврүндә журналын тарихи әһәмийәтини артыраг, өлмәз әсәрләри илә өзүндән сонра кәлән язычылар үчүн мисилсиз бир ярадычылыг нүмунәси олду.

МИР АББАС АСЛАНОВ

V СИНИФДӘ «ӘКИНЧИ» САТИРАСЫНЫ НЕЧӘ ӨЙРӘТМӘЛИ

(Бакы мәктәбләринин иш тәчрүбәси әсасында язылмышдыр)

«Әкинчи» сатирасы Ә. Сабирин ән гиймәтли әсәрләриндән биридир. V синифдә һәмин ше'рин өйрәнилмәси үчүн 3 саат вахт айрылыр. «Әкинчи» ше'ринин ифадәли охунмасыны тә'мин этмәк, идея-мәзмунуну шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәк вә ону һәртәрәфли тәһлил этмәк мүәллимдән мүәййән һазырлыг вә педагожи усталыг тәләб эдир.

Мүәллим «Әкинчи» ше'ринин өйрәдилмәси үчүн айрылмыш үч сааты габагчадан ашағыдакы гайдада белә планлашдырыр:

Биринчи дәрс.

1. Мүәллимин кириш сөһбәти.
2. Әсәрин охунмасы: а) мүәллимин нүмунәви гираәти, б) луғәт үзәриндә иш, в) ше'рин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охунмасы).
3. Эв тапшырығы.

Икинчи дәрс.

1. «Әкинчи» ше'ринин 2—3 дәфә ифадәли охунмасы.
2. Ше'рин мәзмунунун мәнимсәнилмәси үзәриндә иш.
3. Эв тапшырығы.

Үчүнчү дәрс.

1. «Әкинчи» ше'ринин идея-бәдии тәһлили.
2. Эв тапшырығы.

Бундан сонра мүәллим һәр бир дәрсин сәмәрәли вә йүксәк сәвиййәдә кечмәси үчүн кениш һазырлыг апарыр.

Бу мәгсәдлә о, эвдә һәмин ше'рин һаггындакы кириш сөһбәтинин һәчмини, бурада әһатә эдәчәйи әсас мәсәләләри, шеирдә олан чәтин сөзләри, бәдии тәсвир васитәләрини мүәййәнләшдирир.

Мүәллим бунларла бәрабәр, «Әкинчи» ше'ринин мәзмунуну дәриндән мәнимсәтмәк, ону идея-бәдии чәһәтдән тәһлил этмәк үчүн мүәййән суаллар тәртиб эдир вә с.

1.

«Әкинчи» сатирасынын өйрәдилмәсинә һәср эдилән биринчи дәрс мүәллимин кириш сөһбәти илә башланыр.

«Әкинчи» ше'ри 1907-чи илдә язылмыш вә һәмин илдә «Молла Нәсрәддин» журналынын 24 июл тарихли 27-чи нөмрәсиндә дәрч эдилмишдир.

Мүәллим өзүнүн кириш сөһбәтиндә бу дөврдә фәһлә вә кәндлиләрин сияси чәһәтдән оянмалары, Бакы фәһләләринин мүлкәдар, капиталист гурулушу әлейһинә мүбаризә апармаға киришмәләри, «чәрхи-фәләйин тәрсинә дөвран этмәйә» башламасы, күндән-күнә күчләнән фәһлә һәрәкатына шаир Сабирин рәғбәт көстәрмәси, буржуазияя, бәйләрә, ханлара күлмәси, онлары өлдүрүчү сатира атәшинә тутуб, тәнгид вә ифша этмәси вә с. һаггында мүхтәсәр данышыр.

Мүәллимин кириш сөһбәти шакирдләрин яшына, билик сәвиййәсинә уйғун, мәзмунча долғун олмалы, шакирдләри әсәри охумаға һәвәсләндирмәклә бәрабәр, онун идея-мәзмунуну яхшы анламаға һазырламалыдыр.

Мүәллим кириш сөһбәтиндән сонра «Әкинчи» ше'рини ифадәли сурәтдә охуюр.

Мүәллим биринчи дәрсдән «Әкинчи» ше'ринин яхшы охунмасына хүсуси фикир вермәлидир. Ше'ри яхшы охумаг— онун һәр бир сөз вә чүмләсини анлаяраг охумаг, мә'насыны, инчәликләрини, шаирин демәк истәдикләрини, гәлбиндә кизләтдийи бөйүк һиссләри дуймағы бачармаг демәкдир. Шакирдләрдә бу бачарығы тәрбийә этмәк үчүн, онларда бәдии гираәт вәрдишини инкишаф этдирмәк лазымдыр. Буна наил олмагдан өтрү, илк нөвбәдә, мүәллим өзү бәдии гираәтин техникасыны, хүсусиййәтләрини, ганунларыны билмәли, яхшы охумағы бачармалы вә бу бачарығы шакирдләринә дә ашыламалыдыр.

Э'тираф эдәк ки, мәктәбләримизин чохунда шакирдләр, һәтта бә'зи мүәллимләр ше'ри, хүсусилә классик ше'римизи (мәсәлән, «Әкинчи»ни) яхшы охуя билмирләр. Мәһз буна көрә дә динләдийимиз дәрсләрин бириндә шаһиди олдуғумуз бир һадисәни мисал көстәрмәйи лазым билдик. Мүәллим нүмунәви гираәтиндә «Әкинчи» ше'ринин үчүнчү бәндиндән биринчи мисраы «Алды долу әлдән сары саманыны, нейлим?» шәклиндә охуду. Сәһв охудуғуна ишарә эдиләркән, мүәллим һеч дә «өзүнү сындырмады», һәтта сәһвини мәнтигсиз бир ифадә илә «изаһ этмәйә» башлады: «мадам, сөһбәт кәндли һаггында кедир, демәли, самандан данышылыр, саман исә,

билдийимиз кими, сары рәнкдә олур. Китабда сәһв олараг «сәрү саманыны» язылмышдыр...»

Белә мүәллимләр унудурлар ки, анчаг бәдии гираәт, көзәл оху шаир һаггында доғру тәсәввүр верә биләр.

Әдәби гираәт дәрсләриндә бәдии гираәт мүһүм шәртдир. Бәдии гираәт, әсәрин мәзмунуну даһа дериндән дәрк этмәйә, мәнимсәмәйә, һафизәнин инкишафына, нитг мәдәниййәтинин йүксәлмәсинә бөйүк көмәк эдир. Үмумийййәтлә, кәнч нәслин коммунист тәрбийәси, мәдәни инкишафы үчүн бәдии гираәт мүһүм васитәләрдән биридир. Бәдии гираәт әдәбиййатымыза, доғма дилимизә даһа артыг мәһәббәт һисси тәрбийә эдир, әсәрдә олан бир чох инчәликләри ачыр, «бәдии дуйғуну фикир вә дүшүнчә илә янашы олараг инкишаф этдирир» (В. Г. Белински).

Ә. Сабир «Әкинчи» сатирасында кәндлинин ағыр зәһмәти һесабына паразит һәят сүрән һәясыз бир мүлкәдары, амансыз сурәтдә рүсвай эдир, мүлкәдарларын истисмарчылығыны вә вәһшилийини иддиалы бәйзадәнин өз дили илә ачыб көстәрир. Шаир әсәриндә тәнгид этдийи һәдәфи мүхтәлиф психоложи вәзиййәтләрдә верир.

«Әкинчи» ше'ринин әввәлиндә шаир тәсвир эдир ки, языг бир кәндли бәйин гапысына кәлмишдир. Һәм дә бу кәндлинин биринчи кәлиши дейилдир («Бир үзрлә һәр күндә кәлиб дурма гапымда»). Мәзлум кәндлинин бу кәлишиндән «наразы галмыш аға» ону икраһ һисси илә гаршылайыр:

«Мәзлумлуг эдиб башлама фәрйадә, экинчи!
Гойма өзүнү түлкүлүйә, адә экинчи!

———

Бир үзрлә һәр күндә кәлиб дурма гапымда,
Ялварма мәнә, бойнуну кәч бурма гапымда,
Каһи башына, каһ дөшүнә вурма гапымда,
Ләрв олма, әдәб көзлә бу мә'вадә, экинчи!
Лал ол, а балам, башлама фәрйадә, экинчи!

Юхарыдакы мисралар охунан заман һәмин һисс өз ифадәсини тапмалыдыр.

Икинчи бәндин биринчи мисраындан башлаяраг («Хош кечмәди ил чәллүйә, деһганә, нә борчум?») сәсин тону дәйишир. Онсуз да кәндлини икраһ һисси илә гаршылаян бәй, дейәсән, ондан э'тираз сөзләри эшитдийиндән бир гәдәр гәзәбләнир.

Хош кечмәди ил чәллүйә, деһганә, нә борчум?
Яғмады яғыш, битмәди бир данә, нә борчум?
Әсди гара ел чәлтийә, бостана, нә борчум?

Кетди мәнә нә фәһләлийин бадә, экинчи?!
Лағ-лағ данышыб башлама фәрйадә, экинчи!

Алды долу әлдән сәрү саманыны, нейлим?
Янки чәйирткә еди бостаныны, нейлим?
Вердин кечән ил борчуна йорғаныны, нейлим?
Ол инди палаз сатмаға амадә, экинчи!
Лал ол, а балам, башлама фәрйадә, экинчи!

Һәр ики бәнддә бәдии суаллар элә охунмалыдыр ки, кәндлинин башына кәлән тәбии фәлакәти һеч нәзәрә алмаян, һәр шейә биканә бәйин амансыз вә гансыз олмасы үзә чыхсын.

Сонракы ики бәнддә сәсин тону даһа да шиддәтләнир, охунун сүр'әти бир гәдәр артыр; чүнки мүлкәдар кәндлийә даһа да гәзәбләнмиш, гудуруб һәддини ашмышдыр. Азғын мүлкәдар үзүнү кәндлийә тутуб, зәһәрли дили илә ону тәһгир эдир, кәндлинин башына кәтирә биләчәйи мүсибәти һәясызлыгла садалайыр:

Сөз ачма мәнә чох чалышыб, аз емәйиндән!
Чанын бәчәһәннәм ки, өлүрсән демәйиндән!
Мән көзләмәрәм, буғда чыхар вер бәбәйиндән!
Чәлтик дә кәтир, арпа да, буғда да, экинчи!
Йохса соярам лап дәрини, адә экинчи!

Сән һеч де йохумдур, чыхарыб чаныны, аллам!
Валлаһы оюб дидейи-кирянины, аллам!
Шаллаға тутуб пейкәри-урянины, аллам!
Өз һалыны сал инди өзүн ядә, экинчи!
Лағ-лағ данышыб башлама фәрйадә, экинчи!

Бу мисралардан сонра охунун сүр'әти ашағы дүшүр. Сәсин тону энир. Чүнки ашағыдакы бәндләрин мәзмуну буну тәләб эдир:

Чүтчү бабасан, буғданы вер, дары ейәрсән,
Су олмаса, гышда әридиб гары ейәрсән,
Дашдан юмшаг зәһр нәдир, мары ейәрсән,
Өйрәнмәмисән әт-яға дүнйадә, экинчи!
Һейван кими өмр эйләмисән садә, экинчи!

Лакин мәним инсанлыг олуб вәз'и-мәдарым,
Бәйзадәйәм, асайишәдир чүмлә гәрарым,
Мейсиз, мәзәсиз битмәз олур шамү нәһарым,

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

Иштә беләдир һаләти-бәйзадә, әкинчи!
Бәйзадәләрин рәсми будур, адә, әкинчи!

Көрүндүйү кими, бурада габагкы дөрд бәнддә олан суал вә нидалар йохдур, сон бәнддәки ифадә монолог характери дашыйыр. Бүтүн мисралары тәшкил едән чүмләләр нәгли чүмләләрдир.

Бәйзадә кәндлини инсан һесаб етмир, ач вә йохсул олмасыны, касыблығыны, айда, илдә бир дәфә әт ейә билмәмәсини онун башына гахынч едир, өз гүрур вә әзәмәтини тә'рифләйир. Ә. Сабир тәнгид һәдәфи кими сечдийи бәйзадәйә ше'рин бу ериндә кәскин бир иронйя илә күлүр, пулу, «мәчлисинин мейсиз, мәзәсиз» кечмәмәси вә фираван күзәраны илә фәрәһләнән мүлкәдарын идрак вә шүурунун чүрүклүйүнү өлдүрүчү мәсхәрә йолу илә ифша едир.

Мүәллим ше'рин һәмин бәндләрини охуяркән ифадәнин нәгли олмасыны, бурадакы кәскин иронияны—йә'ни Ә. Сабирин рүсвай етдийи, нәфсини кәсмәйә чалышдығы образа мүнасибәтини чох диггәтли вә парлаг сурәтдә шакирдләрә чатдырмалыдыр.

Нүмунәви гираәтиндән сонра, мүәллим ше'ри шакирдләрә охутдурмаға башлайыр. Ери кәлмишкән гейд етмәк лазымдыр ки, бурада бә'зи мүәллимләри марагландыран бир мәсәлә вардыр: чәтин сөз вә ифадәләр нә заман изаһ едилмәлидир? Бә'зи методистләр вә мүәллимләр чәтин сөз вә ифадәләри шакирдләрин охусундан сонра изаһ етмәйи тәклиф едирләр. Бизчә, бу иши мүәллимин нүмунәви гираәтиндән сонра апармағы тәклиф едәнләр даһа доғру дейирләр. Мүәллим ше'ри нүмунәви охудугдан сонра, әсәрдәки чәтин сөз вә ифадәләри изаһ етмәйә башлайыр.

V синфин «Әдәби гираәт» дәрслийиндә «Әкинчи» ше'риндә олан чәтин сөзләрин лүғәти верилмишдир: мә'ва (мәскән, ер), деһган (әкинчи, кәндли), сәрү саман (вар-йох), амадә (һазыр олмаг), дидейи-кирян (ағлар көз), пейкәри-үрян (чылпаг бәдән), мар (илан), вәз'и-мәдар (доланыш), рәсм (адәт).

Бурая, бизим фикримизчә, каһи (каһ), чөллү (кәндли), фәһләлик (бурада зәһмәт мә'насында ишләнмишдир), чүмлә гәрарым (бүтүн ишләрим), шамү нәһар (кечә-күндүз) вә с. сөзләри дә артырмаг оларды.

Мүәллим бу сөзләрин мә'насыны өйрәтмәклә бәрабәр шеирдәки бойну бурмаг, бадә кетмәк, бәбәйиндән чыхар вер, лағ-лағ данышмаг вә с. кими халг ифадәләрини дә шакирдләрә баша салыр.

Шеирдәки чәтин сөз вә ифадәләрин мә'насыны өйрәнән шакирдләр, әсәри охуяркән даһа яхшы баша дүшүрләр. Бу һәм дә охунун шүурлу вә ифадәли олмасына көмәк едир.

Шакирдләр ше'ри охуяркән, бә'зән айры-айры сөзләри доғру тәләффүз едә билмир, мәнтиги вурғуя, охуда фасиләнин ерли-ериндә олмасына аз әһәмиййәт верирләр. Беләликлә, әсәр доғру анлашылмыр, онун мә'насы тәһриф едилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, кәч сөзүнү шакирдләрин бир гисми чох заман (хүсусилә, Бакы мәктәбләриндә) кеч охуюр.

Шеирдән «Хош кечмәди ил чөллүйә, деһганә, нә борчум?», «Мән көзләмәрәм, буғда чыхар вер бәбәйиндән» мисраларыны охуяркән, шакирдләр чох заман мәнтиги вурғуя әһәмиййәт вермир, лазым олмадығы ердә бөйүк фасилә едирләр: беләликлә, фикир дәйишир, һәм дә чох заман тәһриф олунур.

Мәсәлән, «Хош кечмәди ил чөллүйә, деһганә, нә борчум?» мисраыны көтүрәк. Мәктәбләримиздә бу мисраын «чөллүйә» сөзүндән сонра чох заман бөйүк фасилә едирләр вә белә изаһ едирләр: «чөллүйә (чөллүк сөзүнүн йөнлүк һалы кими) ил хош кечмәмишсә, деһганә нә борчум?» Шаир беләми демишдир? Әлбәттә, йох! Шаир, мүлкәдарын дилиндән дейир ки, чөллү (кәндли) үчүн ил хош кечмәмишдир, мәнә нә?» Башга бир мисал: бә'зи шакирдләр «Мән көзләмәрәм, буғда чыхар вер бәбәйиндән» мисраыны охуяркән чыхар сөзүндән сонра фасилә едир вә ше'рин мә'насыны позурлар, башга шәкилдә десәк, ше'рин бу мисраыны белә охуюрлар: «Мән көзләмәрәм буғда чыхар, вер бәбәйиндән» (мән буғданын чыхмағыны көзләмәрәм, бәбәйиндән вер). Нәйи версин? Шаир беләми демишдир? Хейр. Шаир мүлкәдарын дилиндән дейир: мән көзләмәрәм, буғданы бәбәйиндән чыхар вер!

Әлбәттә, ше'ри дүзкүн охумадыгда онун мә'насы, шаирин фикри тәһриф олуна биләр. Мүәллим шакирдләрин охусунда белә сәһвләрә йол вермәмәлидир.

Беләликлә, биринчи дәрс эв тапшырығы илә битир. Мүәллим шакирдләрә, эвдә ше'ри яхшы охумағы өйрәнмәйи тапшырыр.

2.

Икинчи дәрс «Әкинчи» ше'ринин мәзмунуну мәнимсәтмәйә һәср олунур. Бу дәрсдә мәшһур рәссам Әзим Әзимзадәнин «Әкинчи» ше'ринә аид чәкдийи шәкилдән мүәллим яхшы әяни вәсаит кими истифадә едә биләр[1].

[1] Ә. Сабир, «Һопһопнамә», Азәрнәшр, Бакы, 1948, сәһ. 62—63.

Шәкилдә бағлы-бағатлы бир һәйәт тәсвир эдилир. Гасыб,
мәзлум кәндли сол әлини чомағына, сағ әлини исә чәнәсинә
даяйыб язығ-язығ дурмушдур.

Башында сүр папаг, әйниндә вәзнәли палтар, белиндә
хәнчәр олан бәй, кәндлийә ачыгланыр. Онун кеф мәчлисиндә
бир ханым да әйләшмишдир. Шәклин алтында «Әкинчи» ше'-
риндән ики мисра язылмышдыр. Көрүндүйү кими, шәкилдәки
бир сыра деталлар ше'рин мәзмунундан фәрглидир. Бизчә,
әсәрин идея мәзмунуну гүввәтләндирән бу деталлары рәссам
билә-билә әлавә этмишдир.

Мә'лумдур ки, «Әкинчи» ше'риндән он күн әввәл, «Бәһ-
лул» журналында (1907-чи ил, 14 июл) Ә. Сабирин «А башы
бәлалы фәһлә» сатирасы дәрч олунмушду вә әсәрин мәзмуну-
на аид һеч бир шәкил верилмәмишди. «Әкинчи» ше'ри «Молла
Нәсрәддин»дә чап эдиләндә рәссам Ә. Әзимзадә шаир Саби-
рин идеясыны әкс этдирмәк истәмиш, мәтбуатда он күн әввәл
чыхмыш әсәриндән:

«Данышырсан азғын-азғын, һаны гәсри зәрникарын?
Һаны Анна тәк барышнан, һаны Соня тәк никарын?»

мисраларындан да истифадә этмишдир.

«Әкинчи» сатирасынын мәзмунуну дәриндән анламагда һаг-
гында данышдығымыз шәклин бөйүк ролу вардыр. Шәкил
үзәриндә мүсаһибә апарылдыгдан сонра «Әкинчи» сатирасы-
нын мәзмунуну шакирдләрә баша салмаг даһа да асан олур.
Чүнки мүәллимин синфә кәтирдийи шәкил «өзү ушаға суаллар
верир, онун чавабларыны тәсһиһ эдир, ону низама салыр вә
ушаг да мүәллимин дилиндән вә я китабын сәһифәләриндән
һазыр чүмләләр мәнимсәмир, өзү мүстәгил сурәтдә фикирлә-
шир вә данышыр»[1].

Мүәллим һәр шейдән әввәл, шакирдләри баша салыр ки,
Ә. Сабир «Әкинчи» ше'рини азғын бир бәйин дилиндән яз-
мышдыр. Шаир бу йол илә буржуйлары вә капиталистләри
(«А башы бәлалы фәһлә» ше'риндә) фәһләләрә танытмыш,
инди исә мүлкәдарлары да кәндлиләрә танытмаг истәйир.

Шеир чәми 37 мисрадыр. 37 мисра илә язычы бөйүк бир
һәят һәгигәтини образлы шәкилдә чанландырмышдыр.

Ше'рин башланғычы (биринчи ики мисра) вә сонракы
бәнди охунур. Мүәллим сорушур:

— Бурада шаир нә дейир?

Шакирдләр чаваб верирләр ки, шаир бурада экинчинин
бәйин гапысына кәлмәсиндән бәһс эдир.

[1] К. Д. Ушински, «Сечилмиш педагожи әсәрләри», Бакы, 1953,
сәһ. 129.

Мүәллим—Әкинчини бәй нечә гаршылайыр?

Шакирд—Бәй, һәр күн тапыя кәлиб ялвардығына көрә, экинчийә ачыгланыр вә с.

Беләликлә, шеир дөрд һиссәйә бөлүнүр. Биринчи һиссә башланғыч вә биринчи бәнд; икинчи һиссә—икинчи вә үчүнчү бәндләр; үчүнчү һиссә—дөрдүнчү вә бешинчи бәндләр; дөрдүнчү һиссә—алты вә еддинчи бәндләр. Һәр һиссә охундугча, әсәрин мәзмунуна уйғун суаллар гоюлур, шакирдләр исә мүвафиг чаваблар верирләр.

Мүсаһибә йолу илә бу һиссәләрин мәзмуну өйрәнилдикчә, «Әкинчи» сатирасы әсасында ашағыдакы план алыныр:

1. Әкинчинин шикайәтә кәлмәси вә бәйин ону ачыглы гаршыламасы.
2. Кәндлинин биринчи э'тиразы вә бәйин гәзәбләнмәси.
3. Әкинчинин икинчи э'тиразы вә бәйин даһа да вәһшиләшмәси.
4. Бәйин кәндлини тәһгир этмәси вә һәясызчасына өйүнмәси.

Дәрсин сонунда әсәрин мәзмунуна даир верилмиш мә'лумат һәмин план әсасында даһа да дәринләшдирилир вә эвдә ше'рин бүтүнлүклә (вә я бир һиссәсинин) әзбәрләнмәси шакирдләрә тапшырылыр.

3.

Шакирдләр «Әкинчи» сатирасынын мәзмунуну дәриндән мәнимсәдикдән сонра әсәрин тәһлилинә кечмәк олар. Үчүнчү дәрсдә мүәллим «Әкинчи» сатирасыны идея-бәдии чәһәтдән тәһлил этмәйә башлайыр.

Методистләр бәдии әсәрин тәһлилинә образларын характеристикасындан башламағы мәсләһәт көрүрләр.

«Әкинчи» сатирасында ики образ иштирак эдир. Бунлардан биринчиси бәй, икинчиси экинчидир.

Бәйи мүәллим онун өз сөзләрилә характеризә этмәлидир. Әсәрдә тәнгид эдилән бәйин ады чәкилмир, чүнки язычы ону кәндлиләри вәһшичәсинә истисмар эдән бүтүн һаким синифләрин ийрәнч симасыны ачыб ортালыға гоян типик образ кими яратмышдыр.

Мүәллим «Әкинчи» сатирасындакы кәндли образынын да доғру баша дүшүлмәсинә чалышмалыдыр. Шакирдләрин диггәти енидән әсәрин мәзмунуна чәлб эдилир.

Мә'лум олдуғу үзрә, «Әкинчи» ше'риндә тәсвир эдилән экинчинин дилиндән шаир бир кәлмә дә сөз демәмишдир. Лакин шеирдән биз экинчинин данышдығыны, өз һалындан, илин хош кечмәдийиндән, чох чалышыб аз емәйиндән зәиф-зәиф шикайәтләндийини һисс эдирик. Бурада кәндли образы-

ны «А башы бәлалы фәһлә» әсәриндәки фәһлә илә мүгайисә этмәк файдалыдыр.

Фәһлә, сияси чәһәтдән оянмыш, өз ағаларына гаршы мүбаризәйә киришмиш бир синфин нүмайәндәсидир. Бу чәһәтдән дә «Әкинчи»дәки кәндли фәһләдән һәлә зәифдир. Фәһлә «арая сохулур», «гапыда даянмайыб зала догру дырмашыр», һүгуг бәрабәрлийи тәләб эдир, о даһа ағасына ялваран, «нүчәбалары көрәндә аяға дуран», икигат олуб «әдәблә баш әйән» гапалы фәһлә дейилдир.

«Әкинчи» ше'риндәки кәндли исә белә дейилдир. О, инди-инди оянмага башлайыр.

Лакин шаир кәндли образынын мә'нәви чәһәтдән инкишаф этдийини әсәрдә чох яхшы көстәрмишдир. Кәндли илин хош кечмәдийиндән, зәһмәтинин һечә кетдийиндән, бағын-бостанын мәһв олдуғундан шикайәт эдир. Кәндлинин э'тиразы кетдикчә даһа ичтимаи характер дашыйыр. О, чох чалышыб аз едийини, борчуну вермәйә һеч бир шейи олмадығыны бәйин үзүнә сөйләйир вә с.

Мүәллим әкинчи образыны характеризә этдикчә, онун һәят шәраитиндән данышдыгча, бәйзадә илә мүгайисә этмәли, чалышмалыдыр ки, шакирдләр йохсул кәндли күтләләри илә сойғунчу һаким синифләр арасында олан синфи зиддийәтин дәрин вә барышмаз олдуғуну айдын дәрк эдә билсинләр.

Ә. Сабир тәсвир этдийи һәята бир вәтәндаш шаир көзү илә бахыр, она тә'сир этмәк истәйир, өз образларына нифрәт вә мәһәббәтини ачыг-айдын билдирир. Образларын тәһлили заманы мүәллим язычынын нә демәк истәмәси, мәгсәди вә яратдығы образлара мүнасибәти һаггында да ушагларын баша дүшдүкләри бир шәкилдә бәһс этмәлидир.

Ә. Сабир «Әкинчи» сатирасында нә демәк истәйир?

Ә. Сабир «Әкинчи» сатирасында демәк истәйир ки, инсанлар ичтимаи чәһәтдән бәрабәр дейилдир. Йохсул кәндли күтләләри илә сойғунчу һаким синифләр арасында дәрин синфи зиддийәт вардыр вә бу зиддийәт барышмаздыр. Шаир демәк истәйир ки, шәһәрдә капиталист фәһләни амансызчасына истисмар этдийи кими, кәнддә мүлкәдарлар кәндлинин ганыны сорурлар...

Бунлары демәкдә язычынын мәгсәди нәдир? Шаир көрүр вә баша дүшүр ки, шәһәрдә фәһләләр сияси чәһәтдән артыг оянмышлар, онлар капиталист гурулушу әлейһинә мүбаризә апарырлар. «Әкинчи» сатирасыны язмагда шаирин мәгсәди, ичтимаи шүурча оянмаға башлаян кәндлийә дүшмәнини яхшы

танытмаг, кәндлиләри дә ингилаби мүбаризәйә дә'вәт этмәк иди.

Сонракы шеирләринин бириндә («Сәбр эйлә» сатирасында) Ә. Сабирин ингилаби чағырышы даһа гүввәтлә сәсләнир. Фәһлә вә кәндлиләрә мүрачиәт эдән шаир өзүнә мәхсус бир диллә дейир:

«Вә яхуд кәр әсәр варса чанында зуру гүввәтдән,
Голун күчлү, үзүн гансыз, дилин халисә рәһмәтдән,
Гуртар бир дәфәлик дәрдү әләмдән, бари-мөһнәтдән
Бас-ал, кәс-ал, вур-ал, йых-ал, гошуя фүччарә фәхр эйлә!
Мәгами-һөрмәтә чатдын дәхи һәмварә фәхр эйлә!».

«Әкинчи» сатирасынын идея-бәдии тәһлилинә һәср олунмуш дәрси мүәллим әсәрин һәчми, бәдии дили, вәзни һаггында, ше'рин формасы: бәндләрин гурулушу, гафийәләри һаггында мә'лумат вермәклә баша чатдырыр.

«Әкинчи» сатирасы бир башланғыч (илк ики мисра) вә едди бәнддән ибарәтдир. Чәми 37 мисрадан ибарәт олан бу әсәрдә язычы бөйүк бир тарихи дөврү, һәгиги һәят һадисәләрини чох доғру, һәм дә образларла әкс этдирмишдир. Ә. Сабир бөйүк усталыгла, өзү әсәрә мүдахилә этмәдән, тәкчә тәнгид һәдәфи кими сечдийи азғын бәйзадәни данышдырмагла һәм бәйин, һәм дә кәндлинин типик образыны яратмышдыр. Шаир сөзләри элә усталыг вә бачарыгла сечмишдир ки, бурада яратдығы һәр ики образа онун өзүнүн мүнасибәтини дә чәтинлик чәкмәдән баша дүшүрүк. Ше'рин дили садә, һәм дә бәдиидир. Шаир бөйүк фикирләрини аз сөз васитәсилә усталыгла ифадә этмишдир.

«Әкинчи» ше'ри әруз вәзниндә язылмышдыр:

Мәф'улү мәфаилү мәфаилү мәфаил
Бир үзрлә һәр күндә кәлиб дурма гапымда,
Мәф'улү мәфаилү мәфаилү мәфаил
Ялварма мәнә, бойнуну кәч бурма гапымда...

V синиф шакирдләринә әруз вәзни, онун мүхтәлиф бәһрләри һаггында һеч бир мә'лумат вермәк лазым дейилдир. Буну мүәллим өзү билмәлидир. Лакин ше'рин формасы, бәндләрин гурулушу вә гафийәләри һаггында V синфә мә'лумат вермәк лазымдыр.

«Әкинчи» сатирасы едди бәнддир. Һәр бәнд беш мисрадан ибарәтдир. Ше'рин гафийә гурулушу беләдир: биринчи ики мисра (башланғыч) һәмгафийәдир, сонракы һәр бәндин биринчи үч мисраы бир-бири илә һәмгафийә, сон ики мисраы (4—5-чи мисралар) башланғычла һәмгафийә олур. Ше'рин һәр бәндиндә хүсуси рәдифләр вардыр. «Әкинчи» сатирасынын га-

фийә вә рәдифләрини схем васитәсилә ашағыдакы шәкилдә көстәрмәк олар.

...фәрядә, э к и н ч и!

...адә, э к и н ч и!

...дурма г а п ы м д а

...бурма г а п ы м д а

...вурма г а п ы м д а

...мә'вадә, э к и н ч и!

...фәрядә, э к и н ч и!

...саманыны, н е й н и м?

...бостаныны, н е й н и м?

...йорғаныны, н е й н и м?

амадә, э к и н ч и!

фәрядә, э к и н ч и!

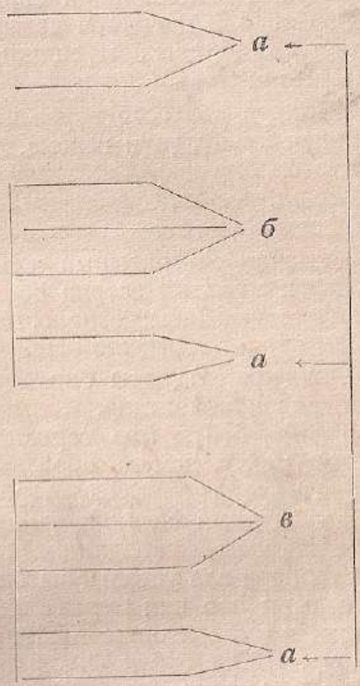

вә с.

— Ким дейәр, «Әкинчи» сатирасы нечә бәнддән ибарәтдир?

— Һәр бәнддә нечә мисра вардыр?

— Айры-айры бәндләрин вә бүтүн ше'рин гафийә гурулушу нечәдир? вә б. к. суалларла мүәллим вердийи мә'луматы екунлашдырыр.

Дәрсин сонунда ше'рин идея-бәдии тәһлилини өйрәнмәк шакирдләрә тапшырылыр.

С. САЛАҺОВ
Загатала району, Мухах кәнд орта мәктәбинин мүәллими

ФЕ'ЛИН ТӘДРИСИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

V—VI синифләрдә феил бәһси шакирдләрин нисбәтән чәтин мәнимсәдикләри грамматик мөвзулардандыр. Бунун сәбәби одур ки, Азәрбайҹан дилиндә феил ән зәнкин нитг һиссәләриндән бири олараг, даһа чох грамматик хүсусиййәтләрә маликдир. Мәһз буна көрәдир ки, V—VI синифләрин Азәрбайҹан дили програмында фе'лин тәдрисинә 80 саат вахт айрылмышдыр. Мән бу саатлардан сәмәрәли сурәтдә истифадә етмәк үчүн фе'лә аид һәр бир мөвзуун тәдрисинә хүсуси диггәт етирир, даһа сәмәрәли үсуллар ахтармаға чалышырам.

Бу мүһазирәдә мән феил бәһсинә аид ялныз бә'зи мөвзуларын тәдрисиндә шәхси иш тәҹрүбәмдән бәһс етмәк мәгсәдини гаршыя гоймушам.

1. Феил һаггында илк дәрс

Һәр бир нитг һиссәсинин өзүнә мәхсус әламәтләри вардыр. Бу хүсуси әламәтләр бир нитг һиссәсини башгасындан фәргләндирир. Мән феил һаггында илк мә'луматы верәркән, фе'ли башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән бу ҹәһәтләрин изаһына хүсуси ер верирәм. Шакирдләрә хатырладырам ки, исим —әшянын адыны, сифәт—әшянын әламәт вә я кейфиййәтини, сай—әшянын мигдарыны вә я сырасыны, феил исә әшянын һал вә я һәрәкәтини билдирир. Бундан сонра фе'лин тә'рифини язы тахтасына языр вә кениш изаһ едирәм.

Шакирдләрә айдынлашдырырам ки, бә'зи феилләр әшянын һалыны, бә'зи феилләр исә һәрәкәтини билдирир. Мәсәлән, **исинди, утанды, үшүдү, гызарды** вә б. к. феилләрдә һ а л, **гачды, бичди, газды** вә б. к. феилләрдә исә һ ә р ә к ә т мә'насы үстүндүр.

Шакирдләр һәрәкәт билдирән феилләри асанлыгла мүәййән етмәйи баҹардыглары һалда, һал билдирән феилләри тә'-

йин этмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мән шакирдләри баша салырам ки, һал—вәзиййәт демәкдир. Әшянын вәзиййәтини көстәрән бир сыра феилләр вар ки, бунлара һал билдирән феилләр дејилир. Мәсәлән, пилтәнин янмасы нәтичәсиндә лампа шүшәсиндә мүәййән бир һал — исинмә әмәлә кәлир. Буну биз белә ифадә эдирик: «Шүшә исинди». Яхуд, шакирд имтаһандан мүвәффәгиййәтлә чыхаркән онда ени бир һал —севинмә һалы баш верир. Буну биз белә ифадә эдирик: «Шакирд севинди». Бу чүмләләрдәки **исинди** вә **севинди** сөзләри һал билдирән феилләрдир.

Фе'лин тә'рифини шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк үчүн, мән габагчадан һазырладығым әяни вәсаитдән истифадә эдирәм:

1. Шүшә исинди.

әшя ———— Шүшә ———— нә?
↓
һал ———— исинди ———— нә этди?

2. Явәр утанды

Явәр ———— ким?
↓
һал ———— утанды ———— нә этди?

3. Трактор шумлайыр.

әшя ———— Трактор ———— нә?
↓
һәрәкәт ———— шумлайыр ———— нә эдир?

4. Байраг елләнир.

әшя ———— Байраг ———— нә?
↓
һәрәкәт ———— елләнир ———— нә эдир?

Мән шакирдләрә дейирәм ки, һал билдирән феилләрдә дә һәрәкәт вардыр, лакин бурада һәрәкәт бир нөв кизли баш вердиййиндән ачыг һисс эдилмир.

Мөвзуу даһа яхшы айдынлашдырмаг үчүн, мән ичәрисиндә һәм һал, һәм дә һәрәкәт билдирән феилләр олан чүмлә үзәриндә дә изаһат апарыр, феилләри мүгайисә эдирәм. Мәсәлән, **яғыш яғды, һава сәринләшди.** Бу чүмләдә ики феил вардыр: **яғды, сәринләшди.** Биринчиси һәрәкәт билдирир, чүнки яғышын яғдығыны ачыг-айдын көрүрүк, икинчиси исә һал билдирир, чүнки бурада олан һәрәкәти биз көзүмүзлә көрмүрүк, һаванын сәринләшдиййини, ялныз һисс органларымыз васитәсилә дуюруг.

Беләликлә, шакирдләрә айдын олур ки, һал билдирән феилләр әтраф аләмин тә'сири нәтичәсиндә әшяда баш верән, лакин нәзәрә чарпмаян, яхуд да чәтинликлә һисс эдилән һәрәкәти ифадә эдир.

Мә'лумдур ки, мәфһумун тә'рифиндә һеч дә она хас олан бүтүн әламәтләр көстәрилмир. Буна көрә дә мәфһум өз мәзмуну э'тибарилә она верилән тә'рифдән зәнкин олур. Фе'лин тә'рифиндә дә она хас олан бүтүн әламәтләр йохдур. Белә ки, феил тәкчә әшянын һал вә я һәрәкәтини билдирмир, көрүлән ишин конкрет заманыны, һансы шәхсә аид олмасыны вә кәмиййәтини дә ифадә эдир. Мән феил һаггында мә'лумат верәркән, эйни заманда дейирәм ки, феилләр һал вә я һәрәкәтин конкрет заманыны, һансы шәхсә аид олдуғуну да билдирир.

2. Феилләрин гурулушча нөвләри

Феил бәһсинин тәдрисиндә феилләрин гурулушча нөвләри хүсуси ер тутур. Мән бу нөвләри айры-айры кечмәздән әввәл, кириш сөһбәти апарырам. Киришдә әсасән үмуми изаһат верирәм ки, бу да сонра кечәчәйим садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб феилләрин яхшы мәнимсәнилмәси ишини асанлашдырыр, бир нөв шакирдләри сәфәрбәрлийә алыр. Кириш сөһбәтимдә көстәрирәм ки, дилимиздәки феилләрин һамысы һеч дә эйни гурулуша малик дейилдир. Елә сөзләр вар ки, һеч бир хүсуси шәкилчи гәбул этмәдән, һеч бир нитг һиссәсинин кәмәйи олмадан мүстәгил сурәтдә һал вә я һәрәкәтин адыны билдирир. Мәсәлән, яз(маг), **көр**(мәк), **исин**(мәк) вә с. Елә сөзләр дә вардыр ки, хүсуси шәкилчи гәбул этдикдән сонра һал вә я һәрәкәт билдирир.

Бу феилләр башга нитг һиссәләринин мүхтәлиф әламәтләр гәбул этмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән, баш-ла (маг), **бәрк-и**(мәк) **бир-ләш**(мәк) вә с. Бу мисаллардан ай-

дын олур ки, **баш** (исим), **бир** (сай), **бәрк** (сифәт) кими мүхтәлиф нитг һиссәләриндән ибарәт олан сөз көкләринин **ла, и, ләш** әламәтләри гәбул этмәси нәтичәсиндә феил әмәлә кәлмишдир.

Феилләрин бә'зиләри исә тамамилә башга гурулуша маликдир. Феилләрин бә'зиләри нә тәк бир сөздән, нә дә бир сөз вә шәкилчидән ибарәт олмайыб, ики сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлир вә бир мә'на ифадә эдир. Мәсәлән, **охуя бил(мәк), гулаг ас(маг), баша дүш(мәк)** вә с.

Бу изаһатдан сонра фе'лин гурулушча нөвләрини садалайырам.

Шакирдләр феилләрин гурулушча нөвләриндән дүзәлтмә вә мүрәккәб феилләри нисбәтән кеч мәнимсәйирләр. Буна көрә мән һәмин феилләрин өйрәдилмәси ишинә даһа артыг фикир верирәм.

Дүзәлтмә феилләрин өйрәдилмәсинә мисалларын тәһлилиндән башлайырам. Габагчадан һазырламыш олдуғум мисаллары язы тахтасына ашағыдакы гайдада язырам. (Бурада шакирдләрин өйрәнмиш олдуглары һәр бир нитг һиссәсинә аид бир сөз көкү котүрүрәм).

Исим (нә?)	**көз-лә** (мәк)
Сифәт (нечә?)	**көзәл-ләш** (мәк)
Сай (нечә?)	**бир-ләш** (мәк)
Әвәзлик (ким?)	**мән-имсә** (мәк)
Феил (нә эт?)	**чал-ыш** (маг)

→ **феил**

Бундан сонра шакирдләрлә белә мүсаһибә апарырам:

— «Көзлә» сөзү нитг һиссәсинә көрә нәдир?

— «Көзлә» сөзү нитг һиссәсинә көрә феилдир.

— Һәмин сөзүн көкү нәдир?

— Һәмин сөзүн көкү «көз»дүр.

— «Көз» сөзү нитг һиссәсинә көрә нәдир?

—«Көз» сөзү нитг һиссәсинә көрә исимдир.

— Бәс һәмин исимдән феил нечә әмәлә кәлмишдир?

— Исим «лә» шәкилчисини гәбул эдәрәк, феил (көзләмәк) олмушдур.

Дикәр нитг һиссәләриндән әмәлә кәлән феилләрә аид дә бу чүр мүсаһибә апарырам. Бунунла шакирдләр өзләри нәтичә чыхарырлар ки, дүзәлтмә феилләр мүхтәлиф нитг һиссәләриндән әмәлә кәлә билир.

Белә мүсаһибәдән—һазырлыг ишиндән сонра тә'рифи сөйләйирәм: «Садә феил көкләринә вә я башга нитг һиссәләринин

сонуна сөздүзәлдичи шәкилчиләр артырмагла дүзәлән феилләрә дүзәлтмә феилләр дейилир».

Мүрәккәб феилләри тә'йин этмәкдә шакирдләр даһа чох чәтинлик чәкирләр. Хүсусилә чүмләдә бир исимлә бир фе'лин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб феил олдугда, шакирдләрдән бә'зиләри сәһв олараг, тәркибин феилдән ибарәт һиссәсини айрыча, садә феил кими көстәрирләр. Мән белә сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн ики йолдан истифадә эдирәм. Һәр шейдән әввәл, шакирдләрә изаһ эдирәм ки, бир исимлә бир фе'лин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб феилләрдә садә сөзләр әввәлки мәзмуну дәйишир, бирликдә ени бир мәзмун ифадә эдир. Мәсәлән, **баша салмаг** мүрәккәб фе'линдә баш вә сал сөзләри өзләринин әввәлки мәзмунларыны итирмиш, икиси бирликдә ени бир мә'на ифадә этмишләр ки, бу да «анлатмаг» фе'линә синонимдир.

Мән бу фикри шакирдләрә яхшы баша салмаг үчүн мә'нача гаршылыгы олан мүрәккәб феилләрә аид бир сыра башга мисаллар да сөйләйирәм вә бунларын синонимини онларын өзләринә тапдырырам. Мәсәлән, **әл чалмаг—алгышламаг, гулаг асмаг**—динләмәк, **иш көрмәк**—ишләмәк вә с.

Шакирдләрә мүрәккәб феилләри яхшы өйрәтмәкдә суаллардан истифадә чох яхшы нәтичә верир. Мән онлары баша салырам ки, мүрәккәб феилләр дә садә вә дүзәлтмә феилләр кими бир суала чаваб олур. Мәсәлән, **Аслан достуна көмәк этди** чүмләсиндә «көмәк этди» сөзләри бирликдә нә этди? суалына чаваб олур. Бу чүр бирләшмәләри әмәлә кәтирән сөзләрә айры-айрылыгда суал вермәк мүмкүн дейилдир.

Мә'лумдур ки, мүрәккәб феилләрин чоху көмәкчи (иди, имиш, исә) феилләрин бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Мән биринчи нөвбәдә һәмин көмәкчи феилләри шакирдләрә танныдырам. Көмәкчи феилләр үчүн айрыча саат верилмәсә дә, истәр-истәмәз онлар һаггында данышмаг лазым кәлир. Көстәрирәм ки, **иди, имиш, исә** көмәкчи феилләри самитлә битән сөзләрә **ды, ди, ду, дү; мыш, миш, муш, мүш; са, сә** шәклиндә битишдириләрәк язылыр. Бу изаһат она көрә лазымдыр ки, шакирдләр һәмин көмәкчи феилләри сонралар заман шәкилчиләри илә гарышдырмасынлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, көмәкчи феилләр битишик язылдыгда шакирдләр мүрәккәб фе'ли садә феилдән айырмагда чәтинлик чәкирләр. (Мәсәлән, **алырды, алачагмыш, көрәрсә**). Чүнки бурада ики сөз йох, бир сөз нәзәрә чарпыр. Бунун үчүн шакирдләрә дейирәм ки, бу чүр сөзләр сизә раст кәләндә шүбһәни арадан галдырмаг үчүн битишик язылмыш һәмин үнсүрләри феилдән айырыб, көмәкчи феилләри әслиндә олду-

ғу кими ишләдин. Фе'лин мәзмунуна хәләл кәлмәсә, демәк, һәмин үнсүр көмәкчи феилдир. Бунун үчүн язы тахтасында мисаллар үзәриндә тәмрин апарыр вә тәхминән ашағыдакы изаһаты верирәм.

Тутаг ки, бизә **«кейинирди», «алармыш»** вә **«гачачагса»** феилләри раст кәлмишдир. Һәмин феилләрдәки **ди, мыш, са** үнсүрләрини айырыб, **иди, имиш, исә** шәклиндә һәмин сөзләрлә бир ердә ишләдәк: **кейинир иди, алар имиш, гачачаг исә.** Көрүндүйү кими сөзләрин әввәлки мәзмунунда һеч бир дәйишиклик әмәлә кәлмәмишдир. Лакин кейди, алмыш, гачса феилләрини бу шәкилдә ишләтмәк олмаз; чүнки бу феилләр мүрәккәб дейилдир. Мән бу мәсәләни заман шәкилчиләрини кечәркән даһа әтрафлы изаһ эдирәм.

3. Фе'лин мә'нача нөвләри

Феил бәһсиндә фе'лин мә'нача нөвләри башга мөвзулара нисбәтән кениш вә мүрәккәбдир. Һәтта бурада бир-биринә охшар, фәргләндирилмәси шакирдләр үчүн чәтин олан чәһәтләрә раст кәлмәк олур ки, бу да тәдрис ишини бир гәдәр ағырлашдырыр.

а) Фе'лин мә'лум нөвүнү шакирдләр асан мәнимсәйирләр. Онлара «һансы феилдә иш көрән мә'лумдурса, о феил мә'лум нөв олур» фикрини изаһ этмәк кифайәт эдир. Мән бу һагда изаһатымда гейд эдирәм ки, иш көрән бә'зән мүстәгил сөз шәклиндә чүмләдә олмая да биләр. Лакин биз иш көрәни асанлыгла тапыб чүмләйә әлавә эдә биләрик. Мәсәлән, «гәзети кәтирмишәм» чүмләсини алаг. Бурада иш көрән I шәхсдир вә с.

Мән фе'лин мә'нача дикәр нөвләрини кечәркән, мә'лум нөв һаггында белә бир әлавә мә'лумат верирәм: мәчһул нөвлән башга, галан нөвләрдә ишләнән феилләрин һамысында иш көрән мә'лумдур. Лакин мә'лум нөвдән фәргли оларағ, бу нөвләр хүсуси шәкилчиләринә маликдир. Мә'лум нөв дикәр нөвләрдән о чәһәтдән фәргләнир ки, онун хүсуси нөв шәкилчиси йохдур.

б) Мәчһул нөв мә'лум нөвүн әксини тәшкил эдир. Фе'лин мәчһул нөвүнү кечәркән мән мүгайисә йолундан истифадә эдирәм. Эйни көкдән ибарәт олуб, бири мә'лум, дикәри исә мәчһул олан ики феил көтүрүрәм вә бунлары айры-айры чүмләләрдә ишләдирәм. Сонра һәмин мисаллар үзәриндә мүсаһибә апарырам. Мәсәлән, 1) О, магазиндән аяггабы алды. 2) Магазиндәки аяггабы алынды.

Һәмин чүмләләри язы тахтасына яздығдан сонра ашағыдакы кими суал-чаваб апарырам.

—Ким дейәр, биринчи чүмләдә һал вә я һәрәкәт билдирән сөз һансыдыр? (Шакирдләрдән бири кәлиб биринчи чүмләдәки һал вә я һәрәкәт билдирән сөзү **(алды)** көстәрир вә алтындан хәтт чәкир).

— Бәс икинчи чүмләдә һал вә я һәрәкәт билдирән сөз һансыдыр? (Бир нәфәр кәлиб **алынды** сөзүнү көстәрир вә алтындан хәтт чәкир).

— Ким дейәр, алды фе'линин ифадә этдийи иши ким көрүр?

—«Алды» фе'линин ифадә этдийи иши «О» (III шәхсин тәки) көрүр.

— Бәс **алынды** фе'линин ифадә этдийи иши ким көрүр?

— **«Алынды»** фе'линин ифадә этдийи иши көрән мә'лум дейилдир.

Бу мүсаһибәдән сонра нәтичә чыхарыб дейирәм ки, дилимиздәки бә'зи феилләрдә иш көрән мә'лум олмур. Белә феилләрә мәчһул нөвдә ишләнән феилләр дейилир. (Тә'рифи сөйләйирәм).

Нәһайәт, мәчһул нөвүн шәкли әламәтләрини язы тахтасында языб шакирдләрә әзбәрләдирәм.

в) Г а й ы д ы ш н ө в у н өйрәдилмәсинә мән хүсуси диггәтлә янашырам. Чүнки бу нөв бә'зи һалларда мәчһул нөвлә гарышдырылыр. Буна да сәбәб ики нөвүн шәкилчиләринин бир-биринә охшамасыдыр.

Шакирдләрә баша салырам ки, гайыдыш нөвдә иш көрән мә'лум олур. Лакин иш көрән иши башга об'ект үзәриндә йох, өз үзәриндә ичра эдир. Мәсәлән, Элдар **юнду. Мә'лум** олур ки, иш көрән Элдардыр. Элдар иши (юнмағы өз үзәриндә ичра этмишдир). Буна аид башга мисаллар да кәтирирәм.

Шакирдләрә мәчһул нөвлә гайыдыш нөвү фәргләндирмәйи өйрәтмәк үчүн, шәкилчә эйни олан бир нечә феил көтүрүб чүмләләрдә элә ишләдирәм ки, бир феил чүмләнин бириндә мәчһул, дикәриндә исә гайыдыш нөвдә олур. Бундан сонра онларын фәргини айдынлашдырырам. Мәсәлән,

М ә ч һ у л н ө в:	Г а й ы д ы ш н ө в:
1. Гапылар ачылды	Күлләр ачылды
2. Топлар атылды	Элдар ирәли атылды.
3. Хәритәләр дивардан асылды	Шакирд турникдән асылды.

Мүгайисә заманы ашағыдакы чәһәтләрин изаһына хүсуси диггәт верирәм: юхарыда мәчһул нөвә аид кәтирилмиш мисалларда иш көрән мә'лум дейил, иш намә'лум шәхс тәрәфиндән ичра эдилир; феилләр **нә эдилди?** суалына чаваб верир. Гайы-

дыш нөвә аид олан мисалларда исә иш көрән мә'лумдур. Иш иш көрәнин өз үзәриндә ичра олунмушдур, бурада бүтүн феилләр нә этди? суалына чаваб олур.

Ын, ин, ун, үн шәкилчиләринин гошулмасы илә һәр ики нөвүн эмәлә кәлмәсиндән данышаркән, шакирдләрә дейирәм ки, бу шәкилчиләр мәчһул нөвдә анчаг л самити илә гуртаран феилләрдән сонра кәлә биләр. Мәсәлән, чал-ын-ды, бил-ин-ди, йол-ун-ду, бөл-үн-дү вә с. һәмин шәкилчиләр башга самитләрлә гуртаран феилләрдән сонра кәлдикдә исә гайыдыш нөв эмәлә кәтирир. Мәсәлән, гыз-ын-ды, яй-ын-ды, чәк-ин-ди, ис-ин-ди вә с.

Гаршылыг нөвү өйрәдәркән, мән бурада да чалышырам ки, шакирдләри чашдыра биләчәк һеч бир шей галмасын. Изаһ эдирәм ки, гаршылыг нөвүнүн әсас хүсусиййәтләри булардыр:

1) ишин ичрасында бир йох, бир нечә шәхс иштирак эдир, иш мүштәрәк көрүлүр;

2) иш эйни заманда гаршы-гаршыя ичра олунур.

Әкәр феилдә бу әламәтләр йохдурса, о гаршылыг нөв һесаб эдилә билмәз. Мән бу мәсәләни даһа яхшы айдынлашдырмаг үчүн, мисаллар үзәриндә тәкрар изаһат апарырам. Шакирдләрә баша салырам ки, **дедиләр, көрдүк, билдиниз** феилләриндә дә иш мүштәрәк ичра олунмушдур, лакин гаршы-гаршыя ичра олунмадыгы үчүн гаршылыг нөв дейилир.

Бу изаһатлардан сонра гаршылыг нөвүн тә'рифи шүурлу сурәтдә мәнимсәнилир.

г) И ч б а р н ө в ү кечиркән мән изаһ эдирәм ки, «ичбар» сөзүнүн мә'насы мәчбури демәкдир. Бу сөзүн мә'насыны изаһ этмәк ичбар нөвүн маһиййәтини айдынлашдырмага көмәк эдир. Шакирдләр тәсәввүр эдирләр ки, бурада бирисини иш көрмәйә «мәчбур» эдән башга бириси дә вардыр. Мән ичбар нөвүнүн хүсусиййәтиндән данышаркән көстәрирәм ки, бурада иш бирисинин тә'сири илә башгасы тәрәфиндән ичра эдилир. Бурада бир йох, ики вә даһа артыг шәхс иштирак эдир. Мәсәлән, **алдырды, охутду** вә с. кими мисаллара дәриндән фикир вердикдә айдын олур ки, бу ишләрин ичрасында ики шәхс иштирак этмишдир. Бириси ичра эдән, дикәри исә ичра этдирәндир. Нәтичә чыхарырам ки, һал вә я һәрәкәтин мүәййән бир шәхсин тәһрики илә башгасы тәрәфиндән ичра эдилдийини билдирән феилләрә ичбар нөвү дейилир.

Ичбар нөвүнү кечәркән дә мән бә'зи охшар (формача) сөзләрин мүгайисәсини верирәм. Элә феилләр вар ки, ичбар нөвүн гәбул этдийи **(дыр, дир, дур, дүр)** шәкилчиләри гәбул эдир, лакин ичбар нөвә аид олмур. Мәсәлән, яндырды,

сындырды, билдирди вә с. Мән бу чүр феилләри мисал чәкиб дейирәм ки, бурада һеч дә ишин бирисинин тәһрикилә башгасы тәрәфиндән ичра эдилдийи тәсәввүр эдилмир, ишин ичрасында бир шәхс иштирак эдир. Буна көрә дә белә феилләр ичбар нөвдән сайылмыр.

Фе'лин мә'нача бүтүн нөвләри кечилиб гуртардыгдан сонра һәмин мөвзу үзрә бир саат тәкрар апарырам. Тәкрар заманы грамматик тәһлилдән кениш истифадә эдирәм. Мән элә эдирәм ки, шакирдләр нөвләри бир-бири илә мүгайисә эдәрәк, һәр нөвүн өзүнә мәхсус хүсусиййәтләрини даһа яхшы анлайынлар. Бунун үчүн мән феилләр верир вә мүмкүн олан нөвләрдә ишләтдиририрәм. Бурадан айдын олур ки, бүтүн феилләр фе'лин нөвләринин һамысында ишләнә билмир. Мән буну даһа яхшы өйрәтмәк үчүн ашағыдакы схем үзрә чалышма апарырам; шакирдләр верилмиш феилләри мүмкүн олан нөвләрдә ишләдирләр.

Мә'лум нөв	Мәчһул нөв	Гайыдыш нөв	Ичбар нөв	Гаршылыг нөв
Дөйдү	дөйүлдү	дөйүндү	дөйдүрдү	дөйүшдү
Севди	севилди	севинди	севдирди	севишди
Атды	атылды	атылды	атдырды	атышды
Дашлады	дашланылды	——	дашлатды	дашлашды
Алды	алынды	——	алдырды	——
Охуду	охунду	——	охутду	——

Мән екун мәшғәләси илә әлагәдар олараг, эвә дә ичрасы бу чүр олан тапшырыг верирәм.

Һ. МУСТАФАЕВА
Бакы, 161 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

ЧҮМЛӘНИН ҺӘМЧИНС ҮЗВЛӘРИ МӨВЗУУНУН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шакирдләр чүмләнин һәмчинс үзвләри илә һәлә ибтидаи мәктәбдә таныш олурлар. VII синифдә исә онларын бу һагда алдыглары билик кенишләндирилир вә конкретләшдирилир.

Мән һәмчинс үзвләрин тә'рифини шакирдләрә баша салмаг үчүн, әввәлчә һәмчинс үзвләрин эйни суала чаваб олмасыны вә эйни бир үзвлә бағландығыны изаһ эдирәм. Бу мәгсәдлә тахтада бу чүмләләри язырам:

1. Фәһләләр митингдә чыхыш этдиләр.
2. Гуллугчулар митингдә чыхыш этдиләр.
3. Техникләр митингдә чыхыш этдиләр.

Биринчи чүмләни охуюб суаллар верирәм:

— Бу чүмләдә һансы сөз мүбтәдадыр?
— «Фәһләләр» сөзү бу чүмләдә мүбтәдадыр.
— Чүмләдә һансы сөз хәбәрдир?
— Бу чүмләдә «чыхыш этдиләр» сөзү хәбәрдир.
— «Митингдә» сөзү чүмләнин һансы үзвүдүр?
— «Митингдә» сөзү бу чүмләдә ер зәрфлийидир, һарада суалына чаваб олур.

Бу гайда илә икинчи вә үчүнчү чүмләләри дә тәһлил эдиб, шакирдләрдән сорушурам:

Мүәллим—Бу чүмләләрин мүбтәдасы һансы сөзләрдир?
Шакирд—«Фәһләләр, гуллугчулар, техникләр»
Мүәллим — Һәр үч чүмләдә хәбәр һансы сөзләрдир?
Шакирд — Һәр үч чүмләдә «чыхыш этдиләр» сөзләри хәбәрдир.
Мүәллим—Бу чүмләләрдә даһа һансы сөз үмумидир?
Шакирд —«Митингдә» сөзү дә бүтүн чүмләләр үчүн үмумидир.
Мүәллим —Мүбтәдалары мүхтәлиф олан бу үч чүмлә мүбтәдалардан башга ики үмуми үзвдән ибарәтдир: хәбәр (**чыхыш этдиләр**) вә ер зәрфлийи (**митингдә**). Бу чүмләләрдә хәбәр вә ер зәрфлийи үмуми олдуғу үчүн бунлары бир чүмлә шәклиндә дә яза биләрик:

«Фәһләләр, гуллугчулар, техникләр митингдә чыхыш этдиләр».

Чүмләни тахтада яздыгдан сонра, шакирдләрин иштиракы илә бурада **чыхыш этдиләр** хәбәрини (н ә э т д и л ә р? суалына чаваб олур) вә үч мүбтәданы **фәһлә, гуллугчулар, техникләр** (к и м? суалына чаваб олурлар) тапдырырам.

Шакирдләри баша салырам ки, бу мүбтәдалар эйни бир хәбәрә аиддир. Буну ашағыдакы схема үзрә изаһ эдирәм:

Фәһләләр
гуллугчулар — чыхыш этдиләр.
техникләр

Бүтүн бунлардан сонра һәмчинс үзвләрин тә'рифини сөйләйиб, бир нечә шакирдә тәкрар этдирирәм вә бу тә'рифи мисаллар әсасында изаһ этмәйи тәләб эдирәм.

Һәмчинс үзвләрин тә'рифинин шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлдүйүнү йәгин этдикдән сонра, һәмчинс үзвләрин нөвләринин изаһына кечирәм. Бунун үчүн әввәлчәдән мүвафиг мисаллар һазырлайыр вә бунлары әяни вәсаит шәклиндә тәртиб эдирәм. Һәмин мисаллар ашағыдакылардан ибарәт олур.

1. М ү б т ә д а л а р д а н и б а р ә т һ ә м ч и н с ү з в л ә р:
Бурадан йүзләрлә машын, трамвай вә автобус өтүб кечир.
2. Х ә б ә р л ә р д ә н и б а р ә т һ ә м ч и н с ү з в л ә р:
Далғалар һиддәтлә чошур, көлкәли саһилләрә шығыйырды.
3. Т а м а м л ы г л а р д а н и б а р ә т һ ә м ч и н с ү з в л ә р:
Сабир өз шеирләриндә бәйләри, ханлары, руһанилəри кәскин тәнгид этмишдир.
4. Т ә'й и н л ә р д ә н и б а р ә т һ ә м ч и н с ү з в л ә р:
Ушаглардан бөйүйү арыг, уча бойлу, сары, фындыг бурун Алйоша иди.
5. З ә р ф л и к л ә р д ә н и б а р ә т һ ә м ч и н с ү з в л ә р:
Арзуларым юва салмыш һәр будагда, һәр ярпагда (С. В.)

Шакирдләр чох вахт әшяны мүхтәлиф чәһәтләрдән, мүхтәлиф әлагәләрлә тә'йин эдән сөзләри һәмчинс тә'йинләр кими баша дүшүр вә бунларын арасында веркүл, я «вә» бағлайычысы гоюрлар. Она көрә мән һәмчинс тә'йинләр һаггында мә'лумат верәркән, һәмчинс олмаян тә'йинләри дә изаһ этмәйә чалышырам. Мән шакирдләри баша салырам ки, әшяны мүхтәлиф чәһәтләрдән, мүхтәлиф әлагәләрлә тә'йин эдән ики

вә даһа артыг сөз һәмчинс тә'йин сайылмаз. Һәмчинс олмаян тә'йинләр арасында нә веркүл, нә дә «вә» бағлайычысы ишлә-нәр. Мәсәлән, «Колхозун партия тәшкилатчысы кечичи гырмы-зы байрағы бригадирә тәгдим этди».

Бу чүмләдә «кечичи» вә «гырмызы» сөзләри һәмчинс тә'-йинләр дейил, чүнки бунлар әшяны («байрағы» сөзүнү) бир-биринә яхынлығы олмаян чәһәтләрдән тә'йин эдир. Бурада «кечичи» сөзү «байрағы» сөзүнә дейил, бүтөвлүклә «гырмызы байрағы» бирләшмәсинә аиддир. Буна көрә дә һәмин чүмләдә «кечичи» вә «гырмызы» сөзләринин арасында веркүл ишарәси, яхуд «вә» бағлайычысы гоймаг олмаз.

Һәмчинс үзвләрин нөвләрини кечиб гуртардыгдан сонра, верилмиш билийи мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә синифдә сеч-мә имла апарырам.

Имла үчүн сечилмиш мәтни чүмлә-чүмлә охуюрам, ша-кирдләр исә һәмин чүмләләрдә олан анчаг һәмчинс үзвләри сечиб дәфтәрләринә язырлар. Мән мәтни охуюб гуртардыгдан сонра, шакирдләр сечдикләри һәмчинс үзвләри изаһ эдир, бунларын нөвләрини көстәрирләр.

Имла үчүн тәртиб этдийим мәтн ашағыдакы шәкилдә ай-ры-айры чүмләләрдән ибарәт олур:

1. Экскаватор боз дағлара нә'рә чәкир, һарай салыр. 2. М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров вә Ч. Мәммәдгулузадә Азәрбайчан әдәбийятынын көркәмли нүмайәндәләриндәндир. 3. Рүстәм өз йолдашыны тапмаг үчүн сағa, сола вә ирәлийә көз кәздирди. 4. Гыз ағ, инчә вә зәриф бармагларыны ширмайы дилләр үзә-риндә кәздирирди. 5. Бу ил Сонаны, Һәсәни вә Кәрими Мос-квая көндәрәчәкләр. 6. Модел көй үзүндә, издиһамын башы үзәриндә учур, дөврә вурур вә сүзүрдү...

Мөвзуя аид эв тапшырығы оларағ, шакирдләрә тапшыры-рам ки, бәдии әсәрләрдән һәмчинс үзвләри олан он чүмлә се-чиб дәфтәрләринә язсынлар вә бу чүмләләрдәки һәмчинс үзв-ләрин нөвләрини гейд этсинләр.

Һәмчинс үзвләр арасында бағлайычылар вә дурғу ишa-рәләри мөвзуларына 4 саат вахт айырырам. Биринчи вә икин-чи саатларда һәмчинс үзвләр арасында ишләнән бағлайычы-ларын нөвләриндән бәһс эдир, үчүнчү саатда һәмчинс үзвләр арасында дурғу ишарәләринин ишләнмәси гайдаларыны изаһ эдир, дөрдүнчү саатда исә һәмчинс үзвләр арасында бағла-йычылар вә дурғу ишарәләринин ишләнмәси гайдасына аид хәбәрдарлыгла имла апарырам.

Һәмчинс үзвләр арасында ишләнән бағлайычыларын нөв-ләрини шакирдләрә изаһ этмәк үчүн хүсуси әяни вәсаитдә истифадә эдирәм.

Мән әввәлчәдән һазырладығым ашағыдакы чүмләләри язы тахтасына язырам:

1. Чавад илә Рамиз бир синифдә охуюрлар. 2. Бу чәтин мәсәләни синиф рәһбәри вә я пионер баш дәстә рәһбәри һәлл эдә билэр. 3. Гоча уста тәмкинли көрүнүрдү, анчаг чох чәлд ишләйирди. 4. Сәлимназ арвад һәм утаныр, һәм дә оғлунун үзүнә бахыб ачыгланырды. 5. Бу тапшырығы я букүн, я да сабаһ еринә етирмәлийик...

Һәмчинс үзвләр арасында ишләнән бағлайычыларын ай-ры-айры нөвләрини изаһ эдәркән, бә'зи гарышыг чәһәтләри шакирдләрин нәзәринә чатдырырам. Мәсәлән, бағлайычыла-рын битишдирәнләр нөвүнү изаһ эдәркән, **илә** бағлайычысы илә тамамлыг әмәлә кәтирән илә гошмасынын фәргини айдын-лашдырырам. Мисаллар әсасында шакирдләрә баша салырам ки, **илә** бағлайычысы «вә» илә дә әвәз олуна билэр, **илә** гош-масы исә әвәз олуна билмәз.

Һәмчинс үзвләр арасында ишләнән (гаршылыг билдирән) бағлайычылары изаһ эдәркән шакирдләри баша салырам ки, бу бағлайычыларын **(лакин, амма, анчаг)** васитәсилә һәмчинс үзвләрдән бири дикәр һәмчинс үзвә гаршы гоюлур вә һәмчинс үзвләрин эйни формада тәкрар олунмасыны тәләб **этмир.** Мәсәлән, Әһмәд мәсәләни дәфтәрә көчүрмүшдү, лакин һәлл этмәмишди.

Мән бу чүмләни ашағыдакы шәкилдә изаһ эдирәм:

а) Әһмәд мәсәләни дәфтәрә көчүрмүшдү вә һәлл этмиш-ди.

б) Әһмәд мәсәләни дәфтәрә көчүрмүшдү, лакин һәлл эт-мәмишди.

Һәр ики чүмләдә һәмчинс хәбәрләр эйни сөзә **(мәсәләни)** аид олуб, эйни суала **(нә этмишди?)** чаваб олур. Лакин би-ринчи чүмләдә икинчи хәбәр тәсдиг фе'ли илә ифадә олунду-ғу һалда, икинчи чүмләдә инкар фе'ли илә ифадә олунмуш-дур. Буна сәбәб һәмин һәмчинс хәбәрдән әввәл «лакин» бағ-лайычысынын ишләнмәсидир. Һәмчинс хәбәрләр арасында гаршылыг билдирән «амма», «анчаг» бағлайычылары ишлән-дийи заман да белә олур. Демәк, гаршылыг билдирән бағла-йычылар һәмчинс хәбәрләри бир-биринә гаршы гоюр.

Һәмчинс үзвләр арасында ишләнән бағлайычылары бир-бир изаһ эдиб мәнимсәтдикдән сонра верилмиш билийи грамматик тәһлил васитәсилә мөһкәмләндирирәм.

«Һәмчинс үзвләр арасында дурғу ишарәләринин ишләнмә-си» мөвзуу «Һәмчинс үзвләр арасында бағлайычылар» мөвзуу илә сых сурәтдә бағлы олдуғу үчүн, мән буну шакирдләрә һә-мин бағлайычылары бир-бир тәкрар этдирмәклә өйрәдирәм.

Бунун нәтиҹәсиндә шакирдләр кечмиш дәрсдә өјрәндикләри бағлајычыларын һансындан әввәл вә ја һансындан сонра веркүл гојулдуғуну асанлыгла баша дүшүрләр. О бири дәрсләрдә олдуғу кими, бу мөвзу үчүн дә әввәлҹәдән мувафиг ҹүмләләр һазырлајыр вә синифдә һәмин ҹүмләләр үзрә чалышмалар апарырам.

Һәмҹинс үзвләр арасында дурғу ишарәләринин ишләнмәси гајдаларыны кечиб гуртардыгдан сонра, хүсуси бир саатда буна аид изаһлы имла јаздырырам. Јазыдан әввәл шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, һәмҹинс үзвләр арасында дурғу ишарәләрини јерли-јериндә ишләтмәјә јахшы диггәт етсинләр. Имла үчүн тәртиб етдијим мәтн ашағыдакы ҹүмләләрдән ибарәт олур:

1. О һәјәҹанла долу көзләрини каһ ора, каһ бура зилләјиб дурурду. 2. Әлачылардан Әһмәд, јахуд Солмаз ичласда чыхыш едәҹәкдир. 3. О мәни көрчәк үзәримә атылмаг истәди, лакин баҹармады. 4. Экскурсија мүддәтиндә онлар Ленинграды, Москваны, һабелә бир чох бөјүк шәһәрләри кездиләр. 5. Мән дәрсими сабаһ јох, бу күн һазырламалыјам. 6. Сабир истәр ана дилиндән, истәр рус дилиндән, истәрсә дә ҹәбрдән һәмишә «5» гијмәт алмышдыр. 7. Әлачылардан Адил дә, Севил дә дружина шурасына үзв сечилдиләр. 8. Бу мәсәләни 15 вә ја 20 дәгигәјә һәлл етмәк олар. 9. Нә ағзы вар, нә дили, сөз данышыр адамла (тапмача).

Имла јазылыб гуртардыгдан сонра, ҹүмләләри бир-бир шакирдләрә охутдурур, һәмҹинс үзвләри тапдырыр вә бунларын арасында ишләнән бағлајычылары, дурғу ишарәләрини изаһ етмәјн тәләб едирәм.

Тәҹрүбә көстәрир ки, һәмҹинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисар едилмәси гајдасынын шакирдләрә јахшы өјрәдилмәси, онларын хүсусилә јазылы нитгинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир. Мән бу мөвзуу кечәнә гәдәр шакирдләрин ифадә јазыларында һал вә ја ҹәм шәкилчиләринин тәкрары нәтиҹәсиндә бурахылмыш сәһвләрә чох тәсадүф едирдим. Лакин һәмҹинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисары јолларыны шакирдләрә баша саландан сонра, онларын бу характердә олан сәһвләри хејли азалды.

Мән «һәмҹинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисары» мөвзуну шакирдләрә өјрәдәркән, һәр шејдән әввәл, бу мөвзуун әһәмијјәтини онлара баша салмаға чалышырам. Бу мәгсәдлә мүгајисә методундан истифадә едирәм.

Јазы тахтасында ашағыдакы ҹүмләләри јазырам:

1. Завод һәр ил јени-јени машынлар, тракторлар вә комбајнлар бурахыр.

2) Өлкәмиздә һәр ил јени-јени завод вә фабрикләр тикилир.

Шакирдләр биринчи ҹүмләдәки машын, трактор, комбајнлар сөзләринин һәмҹинс мүбтәдалар олдуғуну тә'јин етдикдән сонра, онлара белә бир суал верирәм.

— Ушаглар, бу һәмҹинс үзвләрдән һансылардакы ҹәм шәкилчиләрини ихтисар етсәк, ҹүмләнин мә'насына хәләл кәлмәз?

Шакирдләр ҹаваб верирләр ки, «машынлар», «тракторлар» сөзләриндәки ҹәм шәкилчиләрини ихтисар етмәклә ҹүмләнин мә'насына хәләл кәлмәз.

— Доғрудур! Бахын, ушаглар, көрүрсүнүзмү һәмин сөзләрдә ҹәм шәкилчиләрини ихтисар етдикдә тәкрара јол верилмир, ҹүмлә даһа јахшы сәсләнир. Сонунҹу һәмҹинс үзвдәки ҹәм шәкилчиси әввәлки һәмҹинс үзвләрин дә ҹәм олдуғуну билдирдији үчүн бунларда ҹәм шәкилчиләрини ишләтмәјә һеч бир еһтијаҹ јохдур.

Икинчи ҹүмләни дә бу шәкилдә изаһ едиб, һәмҹинс үзвләрдә ҹәм шәкилчиләринин ихтисары гајдасы һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр јарадырам. Лакин бунунла бәрабәр, шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, бә'зи һалларда ајрыајры сөзләри нәзәрә чатдырмаг вә үслуба көзәллик вермәк мәгсәдилә ҹәм шәкилчиси сахланылыр;

Мәсәлән:

а) «Селләр, сулар гудурмасын,
Гурғумузу учурмасын» (С. В.)

б) Түфәнкләр, пулемјотлар сәсләндикҹә та, та, та...
Јаралылар гачырлар, һавадан тута-тута (С. Р.)

Һәмҹинс үзвләрдә ихтисар олунан дикәр шәкилчиләри дә мән јухарыда вердијим гајда илә шакирдләрә изаһ едирәм.

Бундан сонра шакирдләрин ахырынҹы ифадә јазыларындан бу гајдаја аид бурахдыглары сәһвләриндән мисаллар кәтириб онлары инандырырам ки, һәмҹинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисары гајдасыны мүкәммәл билмәк дүзкүн јазынын әсас тәләбләриндән биридир.

Нөвбәти дәрсдә кечилмиш мөвзуу бир нечә шакирддән сорушдугдан сонра хәбәрдарлыглы имла апарырам. Ајры-ајры ҹүмләләрдән ибарәт олан мәтн јаздырмаздан әввәл, хәбәрдарлыг едирәм ки, мән ҹүмләләри һәмҹинс үзвләрдәки шәкилчиләри ихтисар етмәдән диктә едәҹәјәм. Сиз јазаркән бу һәмҹинс үзвләрдәки лазыми шәкилчиләри ихтисар етмәлисиниз.

Имла јаздырыб гуртардыгдан сонра ҹүмләләри шакирдләрә бир-бир охутдурур вә һәмҹинс үзвләрдә һансы шәкилчиләри ихтисар етдикләрини сорушурам.

Хәбәрин һәмҹинс мүбтәдаларла узлашмасы мөвзуу да шакирдләрдә дүзкүн нитг вәрдишләринин тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Ә. МӘММӘДОВ
Загатала, 2 нөмрәли Тала мәктәбинин мүәллими.

VII СИНИФДӘ МҮТАЛИӘНИН ТӘШКИЛИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

V—VII синифләрдә әдәби гираәт дәрсләри васитәсилә шакирдләрә Вәтәнимизин кечмиши, мәдәни ирсимиз, классикләримиз, көркәмли совет язычылары вә онларын хүсуси әһәмиййәтә малик олан әсәрләри һаггында мә'лумат верилир.

Лакин шакирдләрин биликләрини артырмаг, бәдии зөвгләрини тәрбийә етмәк вә онларын нитг мәдәниййәтини инкишаф етдирмәк үчүн синифдә кечилән бәдии парчалар кифайәт дейилдир. Әдәби гираәт дәрсләринин гаршысында дуран вәзифәләри еринә етирмәкдә синифдән хариҹ мүталиәнин дә бөйүк ролу вардыр.

Мүталиәнин бөйүк файдасыны нәзәрә алараг мән, дәрс дедийим VII синифдә бу мүһүм ишә ҹидди фикир верирәм.

VII синифләрдә мүталиәнин дүзкүн вә сәмәрәли тәшкилинин әһәмиййәти ашағыдакылара көрә олдугҹа бөйүкдүр:

1. VII синифдә охуян шакирдләр һәяты, яшайышы, достлуғу, мәһәббәти мухтәлиф шәкилдә тәсәввүр эдир вә бунлара мухтәлиф мүнасибәт бәсләйирләр. Бу, онларын яш хүсусиййәтләриндән ирәли кәлир. VII синиф шакирдләринин һәрәкәтләрини, давранышларыны муәййән истигамәтә йөнәлтмәк ваҹибдир.

Бәдии әдәбиййат бу ишдә мүәллимләрин ән яхын көмәкчисидир. Лакин айдындыр ки, шакирдләр үчүн китаб сечилмәсинә мүәллим чох эһтиятла янашмалыдыр.

2. VII синиф кечид синфи һесаб олунур. Мүәллим шакирдләрин еддиилли тәдрис фәалиййәтләрини екунлашдырыр, онларын ашағы синифләрдә мүталиә ишиндәки нөгсанлары арадан галдырыр, китаба бөйүк һәвәс көстәрән мүталиәчиләр етишдирир.

3. Шакирдләр V—VI синифләрдә классикләримиз вә көркәмли совет язычылары илә таныш олсалар да, VII синифдән онларын һәмин язычылар һаггындакы мә'луматы кенишләнир.

VII синифдә мүталиәнин дүзкүн вә мараглы тәшкили шакирдләрдә китаба елә һәвәс ярадыр ки, онлар артыг VIII—X синифләрдә бәдии әдәбиййатдан севә-севә истифадә эдирләр. Демәли, VII синифдә мүталиәнин дүзкүн тәшкили шакирдләрин ялныз бу синифдәки мүвәффәгиййәтләрини дейил, һәмчинин онларын VIII—X синифләрдәки мүвәффәгиййәтләрини дә тә'мин этмәйә хидмәт көстәрир.

Мүталиәнин сәмәрәли тәшкили бөйүк һазырлыг иши тәләб эдир. VI синифдә шакирдләрин имтаһанлары гуртардыгдан сонра мән онларын йығынчағыны кечирирәм. Бу йығынчагда ил әрзиндә шакирдләрин мүталиә ишинин екуну һаггында, йә'ни онларын мүталиәйә сә'йи, айры-айры шакирдләрин нечә китаб охудуглары, охудуглары китаблардан нечә истифадә етдикләри, нә кими нәтиҹәләр чыхардыглары вә саирә һаггында мә'лумат верирәм. Йығынчагда һәмчинин һәвәслә мүталиә эдән шакирдләри айрыҹа гейд эдиб мүталиәйә чәтинликлә алышан, аз охуян шакирдләрин дә адыны чәкир вә онларын гаршысына тәләбләр гоюрам. Бундан сонра шакирдләрә тә'тил күнләриндә охуяҹаглары китабларын адыны яздырырам. Мән бу иши чох ваҹиб һесаб эдирәм, чүнки тәхминән ики айдан артыг давам эдән тә'тил күнләриндә һәркаһ шакирдләр китаб охумасалар бу, онларын муәййән гәдәр мүталиә вәрдишиндән душмәләринә сәбәб олар. Мүталиә үчүн мәсләһәт көрдүйүм әсәрләр ичәрисиндә VII синифдә кечиләҹәк язычыларын әсәрләринә хүсуси ер верирәм.

Йай айларында мәктәб вә шәһәр китабханалары илә әлагә сахлаяраг шакирдләрин бу китабханалардан нечә истифадә етдикләрини өйрәнир вә мүмкүн олдугҹа онларла көрүшүрәм.

Дәрс илинин илк күнләриндә дәрсдән сонра топланмыш йығынҹагда шакирдләрин яй мүталиәсини екунлашдырыр, шакирдләрдән охудуглары китаб һаггындакы гейдләрини, сечдикләри аталар сөзләрини вә мәсәлләри тәләб эдирәм.

Мән VII синиф шакирдләринин китаба олан марагларыны артырмаг мәгсәдилә, онларын һансы китабы даһа чох севдикләрини әввәлҹәдән өйрәнирәм. Бу мәгсәдлә, илин әввәлиндә шакирдләрә тапшырырам ки, эвдә ашағыдакы суаллара ҹаваб языб мәнә тәгдим этсинләр:

1. Һансы китаблары севирсән (тарихи, муасир, Бөйүк Вәтән мүһарибәси һаггында, маҹәра әдәбиййаты, сәяһәтләр һаггында вә с.)?

2. Һансы язычыны чох севирсән вә нә үчүн?

3. Һансы әсәрдә һансы гәһрәманы чох севирсән?

4. Яй айларында һансы китаблары охумусан?
5. Охудуғун китаблардан гейдләри нечә көтүрүрсән, күндәлийин вармы?
6. Ардычыл олараг гәзет, журнал охуюрсанмы?

Шакирдләр бу суаллара чаваб языб мәнә верирләр. Мән айры-айры шакирдләрин чавабы әсасында бу иш үчүн айырдығым хүсуси дәфтәрдә гейдләр апарырам. Бу суал-чавабдан мүәййән эдирәм ки, шакирдләрин бир һиссәси яхын кечмишимизи әкс этдирән романлары, йә'ни «Бир кәнчин манифести», «Тәрлан», «Шамо», бир һиссәси нәзм әсәрләрини— С. Вурғунун, С. Рүстәмин, Р. Рзанын вә башгаларынын әсәрләрини, мүәййән һиссәси дә рус вә башга милләтләрдән олан язычыларын әсәрләрини вә саирәни севирләр. Мән шакирдләрин мүхтәлиф жанрларда әсәрләр охумаларына чох фикир верир вә бу иши дүзкүн тәшкил этмәк мәгсәдилә шакирдләр тәрәфиндән охунмуш китабларын ардычыл олараг һесабатыны апарырам.

Шакирдләрин мүталиәсини тәшкил этмәк ишиндә бир мүһүм чәһәти дә унутмаг олмаз. Бу, бә'зи шакирдләрин охуюб баша дүшмәдикләри әсәрләрдән узаглашмаг истәмәләриндән ибарәтдир. Мән буна йол вермирәм. Шакирдләри баша салырам ки, чәтин һесаб этдикләри китабы бир дә охусунлар. Охуяркән китабын мәзмунуну башгасына данышачагларыны гаршыя мәгсәд гойсунлар. Бунун психоложи әсасы вардыр. Гаршыя айдын мәгсәд гоюлдугдан сонра охунан әсәрин айдынлашмасы вә ядда галмасы даһа яхшы олур.

Мүталиәнин инсанын етишмәсиндәки ролуну габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырмаг үчүн мән шакирдләрә А. М. Горкинин бүтүн дүняда мәшһур олмасына, бөйүк сәнәткар кими етишмәсинә кечә-күндүз охумасынын һәлледичи тә'сири олдуғуну хатырладырам.

Шакирдләри мүталиәйә марагландырмаг ишиндә охунмасы төвсийә олунан китабдан мүәййән һиссәсини (һәм дә китабын чох зәнкин вә ән мараглы ерини) синифдә охумаг сәмәрәли олур. Мән белә охуну чох нүмунәви, чанлы вә тә'сирли апарырам вә һәмишә элә эдирәм ки, шакирдләр һәмин әсәри мүталиә этмәйә чох чан атырлар.

Мүталиәйә марағы артырмаг мәгсәдилә бир әсәр һаггында паралел синиф шакирдләринин фикирләрини өйрәнмәк дә файдалы олур. Мәсәлән, мән «Севил» әсәри үзәриндә бу иши белә тәшкил этдим. Һәр ики VII синфин шакирдләринә тапшырдым ки, «Севил» әсәрини 10 күн мүддәтиндә охусунлар вә әсәрин мәзмуну, айры-айры образлары һаггында өз фикирләрини языб мәнә тәгдим этсинләр. Өзүм исә бу 10 күн әрзиндә

шакирдләрлә тез-тез көрүшүб, онларын бу әсәри нечә охумалары илә таныш олдум. Мүәййән эдилмиш вахтда шакирдләр гейдләрини мәнә тәгдим этдиләр. Гейдләрлә таныш олдугда мүәййән этдим ки, шакирдләрин әксәриййәти Севил образына дәрин мәһәббәт бәсләйирләр.

Гейдләри топладыгдан сонра һамысыны диггәтлә охуюр, үмумиләшдирир, һәр ики синиф шакирдләринин биркә йығынчагларында оxунлашдырырам. Әсәрә дүзкүн гиймәт верән, мүстәгил фикирләр сөйләйән шакирдләрин языларындан парчалар охуюрам вә бунлары гиймәтләндирирәм. Язысында долашыг фикирләрә йол верәнләри исә йығынчагда, бә'зән исә фәрди сөһбәтдә баша салырам.

Белә чалышмалары һәр илдә ики әсәр үзәриндә апармағы лазым билирәм.

Охунмуш әсәрләрә рә'й яздырмағын тә'сирэдичи ролу чохдур. Бунун нәтичәсиндә шакирдләрдә бир нөв ени фикирләр, сөзләр ахтармаг мейли яраныр.

Китабы тәблиғ этмәйин мүһүм үсулларындан бири дә шакирдләр үчүн «Мүталиә вәрдишләри һаггында», «Китаб охумағын әһәмиййәти», «Нечә охумаг лазымдыр» вә с. мөвзуларда сөһбәтләр тәшкил этмәкдән ибарәтдир.

Китабы дүзкүн сечмәк, охунмуш материалы мәнимсәмәк вә китаб үзәриндә мүстәгил ишә алышмаг мүәййән дәрәчәдә мүталиә вәрдиши тәләб эдир. Мүталиә вәрдиши яратмаг үчүн шакирдләрлә бир сыра ишләр апарылмасы вачибдир.

Бу мәгсәдлә шакирдләрлә «Китаб охуманын әһәмиййәти» мөвзуунда сөһбәтләр апармаг яхшы нәтичә верир. Бу чүр сөһбәти тәхминән ашағыдакы киришлә башламаг олар:

«Яхшы китаб бизим достумуз вә мүәллимимиздир. Китаблар бизә инсан һиссләриндән—севки, нифрәт, достлуг вә йолдашлыгдан данышыр. Китаблар бизә элм вә мәдәниййәтин мин илләр әрзиндә топладығы зәнкинликләри өйрәнмәйә вә мәнимсәмәйә, марксизм-ленинизм классикләринин ән габагчыл идеялары әсасында дүнянын нечә енидән гурулдуғуну баша дүшмәйә көмәк эдир. Китаблар зеһнимизи зәнкинләшдирир, бизи мәтанәтли эдир, чәтинликләри арадан галдырмагда, өзүмүздә коммунизм гуручулуғу үчүн лазым олан мүбаризлик, характер тәрбийә этмәкдә көмәк эдир.

Китаб—әмәкдә биринчи көмәкчимиздир. Әтрафына диггәт етирсән көрәрсән ки, ениликчи дәзкаһы даһа яхшы идарә этмәк үчүн техникая даир, һәким хәстәләри даһа яхшы мүаличә этмәк үчүн тәбабәтә даир, колхозчу бол мәһсул топламаг үчүн аграномияя даир, мүәллим ушаглары даһа яхшы охут-

маг вә тәрбийә этмәк үчүн педагокикая даир китаблар охуюр».

Бу сөһбәтләр заманы шакирдләр китаб үзәриндә нечә ишләдикләриндән, айры-айры китаблары нә үчүн севдикләриндән вә саирәдән данышa биләрләр.

VII синиф шакирдләринин мүталиәйә марағыны артырмаг ишиндә әдәби-бәдии кечәләр вә охучулар конфрансы тәшкил этмәйин дә әһәмиййәти бөйүкдүр. Әдәби-бәдии кечәләри һәм муәййән язычыларын ярадычылығына, һәм дә айры-айры әсәрләрә һәср этмәк мүмкүндүр.

Әдәби-бәдии кечәнин програмы ики һиссәдән ибарәт олур:

1. Әдәби һиссә—мә'рузә.
2. Бәдии һиссә—чыхышлар.

Мән VII синифдә халг шаири, мәрһум С. Вурғунун ярадычылығы үзрә әдәби-бәдии кечәни белә тәшкил этдим:

С. Вурғунун ярадычылығы һаггында данышмаг үчүн габагчыл шакирдләрдән бирисини һазырлашдырдым. Һәмин шакирдин мә'рузәсиндән сонра шакирдләр әввәлчәдән һазырладығымыз програм әсасында шаирин Вәтән, партия вә халгымыз һаггындакы шеирләрини әзбәр дедиләр, онун әсәрләринә язылмыш маһнылары охудулар.

Мән әдәби-бәдии кечәләрә мәктәбин башга синиф шакирдләрини дә чәлб эдирәм.

Шакирдләрдә мүталиәйә мараг оятмаг үчүн охучулар конфранслары да әһәмиййәтли рол ойнайыр.

Охучулар конфрансынын мәгсәди шакирдләрин диггәтини ени чыхмыш әсәрләрә чәлб этмәкдән вә онларда мүталиәйә марағы даһа да артырмагдан ибарәтдир.

Охучулар конфрансыны кечирмәк үчүн ашағыдакы гайдада һазырлыг иши апарырам:

Конфранс үчүн элә әсәрләр сечирәм ки, шакирдләрин һамысы бу әсәри охумуш олсун. Китаб сечәркән шакирдләрин марағыны да нәзәрә алырам. Конфрансын кечириләчәйи күн, сечилмиш әсәр һаггында әввәлчәдән ушаглара хәбәр верирәм. Бунун нәтичәси оларaг шакирдләр конфранса чох яхшы һазырлашырлар. Мә'рузәчидән сонра шакирдләр дә чыхыш эдәрәк, әсәр һаггында өз фикирләрини сөйләйир, я әсәрдән сечилмиш парчалары охуюрлар.

«Кәләчәк күн» романына һәср эдилмиш охучулар конфрансында шакирдләрдән бири әсәрин мәзмуну, икинчиси Муса кишинин аилә фачиәси, үчүнчүсү исә Фирудин вә онун мәсләк йолдашлары һаггында данышды. Сонра үч нәфәр шакирд чыхыш эдәрәк йолдашларынын чыхышлары вә әсәр һаггында өз фикирләрини сөйләдиләр*.

Бүтүн бунлар шакирдләрин мүталиәйә марағыны артырыр, мүталиәнин сәмәрәли тәшкилинә, онун вәрдиш һалына кечмәсинә хидмәт эдир.

Мүталиә ишиндә китабы нечә охумат, нә вахт охумаг, китабдан нечә истифадә этмәк вә с. мүһүм шәртләрдәндир. Бүтүн бунлары нүмунәви тәшкил этмәк мәгсәдилә мән ашағыдакы мәсәләләрин дүзкүн еринә етирилмәсинә чалышырам:

1. Китабын дүзкүн сечилмәси.
2. Нә вахт вә нечә охумаг.
3. Китабдан гейдләр көтүрмәк үсулу.
4. Охучу күндәлийинин апарылмасы.
5. Китабдан көтүрүлмүш гейдләрдән язы вә шифаһи нитгдә истифадә эдилмәси.

Гейд этмәк лазымдыр ки, китабы нә вахт охумаг шакирдләри мәшғул эдән бир мәсәләдир. Бә'зән элә олур ки, шакирд дәрсдән чыхан кими эвә кедир, чөрәк едикдән сонра мүталиәйә башлайыр. Мән буна йол вермирәм. Охуну элә замана салмағы мәсләһәт көрүрәм ки, бу, күндәлик дәрсләрин вә башга тапшырыгларын һазырланмасына мане олмасын.

Тәчрүбәдән мә'лумдур ки, шакирдләрин бә'зиләри көзә «яхшы» көрүнмәк үчүн чохсәһифәли, галын-галын китаблар көтүрүр, һәтта һәр чүр васитәләрлә буну мүәллимә көстәрмәйә чалышырлар. VII синифдә охуян шакирдләрин бә'зиләри мәһәббәт әсәрләрини, хүсусән дәрин кәдәр вә бөйүк интизар кечирән образлары олан әсәрләри охумаг истәйирләр. Мән шакирдләрә буну гадаған эдәркән бирдән-бирә «бу чүр әсәрләри охумайын» демирәм, чүнки бу, шакирдләри һәмин әсәрләри охумаға даһа чох чәлб эдә биләр.

Мән мәктәб вә шәһәр мәркәзи китабханасында шакирдләрин анкетләрини изләйирәм. Бу заман охунулмасы мәсләһәт көрүлмәйән әсәрләри гейд эдирәм. Бу, кәләчәк ишими асанлашдырыр. Мәсәлән, йохламаларын бириндә мүәййән этдим ки, В. адлы шакирд Стендалын «Гырмызы вә гара» әсәрини алмышдыр. С. адлы шакирд исә Һ. Меһдинин «Абшерон» романыны охуюр. Мән сәһәри күн һәр ики шакирди чағырыб дедим ки, алдығыныз китаблары яхшы-яхшы охуюн,

*Редаксия элә һесаб эдир ки, мүәллимин иш үсулу, әсасән яхшы олса да, VII синиф шакирдләринин охучулар конфрансыны «Кәләчәк күн» романына һәср этмәк педагожи вә методик чәһәтдән доғру дейилдир. «Кәләчәк күн» романы VII синиф програмына уйғун олмадығы кими, бу синиф шакирдләринин яшына вә билик сәвиййәсинә мүнасиб сайыла билмәз.

һәмин китаблар һаггында шакирдләр гаршысында данышачагсыныз. Бир нечә күндән сонра онлар шакирдләрин гаршысында чыхыш этмәли олдулар. С. «Абшерон» әсәри һаггында элә данышырды ки, бу, ушагларын чох хошуна кәлирди. Мәсәлән, о, Таһирин Чәмиллә Бакыя кәлмәси, Таһирин кәндә гайытмасы, онун Ләтифәйә мүнасибәти һаггында марагла нағыл эдирди.

Сөз В. адлы шакирдә вериләркән онун үзүнә диггәтлә бахдым, һәйәчан кечирдийи айдынды. О, яваш-яваш бир нечә чүмлә дедикдән сонра мәним үзүмә бахды вә «мүәллим, охумамышам» деди. Мән онун китабы охудуғуну билирдим, лакин буна бахмаяраг она отурмаг үчүн ичазә вердим. Шакирдләрә дейәчәйим сөзләрин вахты чатмышды:

— Ушаглар, элә әсәрләр сечмәк лазымдыр ки, ахыра кими охумаг мүмкүн олсун. Көрдүнүз ки, С. китабы яхшы охумуш, В. исә охуя билмәмишдир. Нә үчүн? Чүнки «Абшерон» әсәриндә сиз яшда шакирдләрин өйрәнәси чох шейләр вардыр. «Гырмызы вә гара» әсәрини бөйүк яшлы адамлар охусалар яхшыдыр. Сиз исә бу чүр әсәри охумагдан узаглашмаға чалышын. Лазым кәлдикдә һансы китабы охумағы мәндән сорушун.

Мән чалышырам ки, шакирдләр Вәтәнә, партияя вә халгымыза бөйүк мәһәббәт һиссләри илә долу олан әсәрләри охусунлар.

Мүталиә ишиндә нәзәрә алынан чәһәтләрдән бири дә китаблара гайғы илә янашмағы тәрбийә этмәкдән ибарәтдир. Шакирдләр охудуглары китаблары һәмишә сәлигәли вә тәмиз сахламаға чалышмалыдырлар. Мән бу зәрури иши дә һеч вахт диггәтимдән гачырмырам.

Бә'зи шакирдләр китабы чох учадан охуюрлар. Бу чүр оху адамы тез йордуғу үчүн ону шакирдләримә мәсләһәт көрмүрәм. Лакин, яхшы охумағы бачармаян шакирдә бә'зән мәсләһәт көрүрәм ки, бир нечә сәһифәни йүксәкдән охусун.

Шакирдләрә өйрәдирәм ки, китабы диггәтлә охусунлар; баша дүшмәдикләри чүмлә вә сөзләри айырсынлар вә буну мүәллимдән сорушсунлар.

Шакирдләр охудуглары әсәрләрин ичәрисиндә гиймәтли фикирләр ифадә эдән чүмләләри вә парчалары айырараг дәфтәрләринә язырлар. Бу, әлбәттә шакирдләрин охуяркән даһа диггәтли олмаларына әлверишли шәраит ярадыр. Мән бә'зән эйни китабы охуян ики шакирдин гейдләрини йохлайыр, онлардан һансынын диггәтли охудуғуну мүәййән эдир вә сонра буну һәмин шакирдләрә билдирирәм.

Шакирдләрә охудуглары китаблар һаггында күндәлик сахламағы тапшырырам. Күндәлийи ашағыдакы бөлмәләрдән ибарәт тутмағы мәсләһәт көрүрәм:

Сыра нөмрәси	Охунмуш китабын ады вә мүәллифи	Китабханадан көтүрүлдүйү тарих	Гайтарылма тарихи	Әсәрин мөвзуу	Севдийин гәһрәман	Китаб һаггында фикирләрин (мүхтәсәр)

Бу чүр күндәлийин апарылмасы илк вахтлар чәтин олур. Лакин ардычыл олараг шакирдләрлә ишләдикдән сонра бу күндәликләрин апарылмасы вәрдиш һалыны алыр. Күндәликләри тез-тез йохлайыр вә шакирдләрә лазыми көстәришләр верирәм.

Мүнтәзәм китаб охумаг шакирдин дүзкүн язмасына да сәбәб олур. Шакирд чохлу китаблар охудугча мүәййән сөзләрин язылышы онун ядында яхшы галыр. Мүталиә шакирдләрдә сөз еһтиятынын зәнкинләшмәсиндә дә әһәмиййәтли рол ойнайыр. Яхшы мүталиә эдән шакирдләрин данышыглары һәмишә айдын вә сәлис олур. Мән шакирдләрин китаблардан сечдикләри гиймәтли фикирләри өз чыхыш вә мә'рузәләриндә ишләтмәләринә дә хүсуси фикир верирәм. Шакирдләр фикирләрини даһа да айдынлашдырмаг вә исбат этмәк мәгсәдилә өйрәндикләри ени сөзләрдән ериндә истифадә эдирләр. Мәсәлән, VII синиф шакирдләринин йығынчағында шакирд Д. «Достлуг вә йолдашлыг» мөвзуунда охудуғу мүһазирәсиндә Низами Кәнчәвинин ашағыдакы сөзләриндән мәһарәтлә истифадә эдә билди:

«Үрәйә гәм кәтирән ағыллы дүшмән, надан достдан яхшыдыр» («Сирләр хәзинәси»).

«Яхшы адама пис адамла достлуг этмәк ярамаз» («Хосров вә Ширин»).

«Достун күзкүсү ән яхшы достдур. Күзкү өз һәгиги нағылы илә эйбләрини көстәрир ки, сән онлары юясан. Күзкү һәм яхшы, һәм дә пис үчүн эйни дәрәчәдә тәмиздир» («Лейли вә Мәчнун»).

«Көзәл ады илә сәнә яхшы тә'сир эдән йолдаш ахтар. Мүшк этри кәлән (йә'ни йүксәк әхлаглы) йолдаш бош-бошуна данышан йолдашдан яхшыдыр» («Едди көзәл»).

Мүталиә ишини яхшы гурмаг үчүн, мән башга фәнн мүәллимләри илә дә әлагә сахлайырам. Мәсәлән, тарих, чоғрафия мүәллимләринә мәсләһәт көрүрәм ки, онлар мөвзу илә әлагәдар олараг бәдии әсәрләри охумағы шакирдләрдән тәләб этсинләр.

Мүталиәни дүзкүн тәшкил этмәкдә комсомол, пионер тәшкилатлары мүәллимләрә яхындан көмәк этмәлидирләр.

Синиф рәһбәри мүталиә ишинә нәзарәт эдән әсас шәхсиййәтдир. О, шакирдләринин бәдии әдәбиййатдан ардычыл истифадә этмәләринә рәһбәрлик этмәлидир. Мән һәмишә синиф рәһбәри илә яхындан әлагә сахлайырам. Бу мүталиәнин файдалы тәшкилинә хидмәт эдир.

Валидейнләри мүталиә ишиндән кәнарда гоймаг олмаз. Мән валидейнләр топланышларында тез-тез китаб охумағын әһәмиййәти һаггында сөһбәтләр апарырам.

Аиләсиндә аз тәһсилли адам олан шакирдләрин эвләринә кедир, онларын эв шәраити илә таныш олур вә һәмин шакирдләрин мүталиә этмәси вә дәрсә һазырлашмасы үчүн шәраит яратмагда онларын валидейнләринә көмәк эдирәм.

Мән чалышырам ки, шакирдләр күндәлик мәтбуатдан да истифадә этсинләр. Бу мәгсәдлә онларла сөһбәтләримдә гәзет материалларындан мисаллар дейир вә бунларын ушаглара таныш олуб-олмадығыны мүәййәнләшдиририрәм. Мәтбуатдан истифадә этмәйән шакирдләрә гаршы чидди тәләбкарлыг көстәририрәм.

Шакирдләрдә китаб охумаға мараг яратмагда мүәллимин шәхсиййәти дә бөйүк рол ойнайыр. Мән һәмишә мүталиә эдирәм. Шакирдләр мәни яхшы бир мүталиәчи кими танийырлар. Мән ени чыхмыш әсәрләри охуюр, бунларын сияһысыны вахтында шакирдләрә чатдырырам.

Шакирдләрин китаба олан марағыны артырмагда китабхана мүдиринин дә ролу вардыр. Онун шакирди гәбул этмәси, она мараглы китаб вермәси, китабы гәбул эдәркән апардығы кичик сөһбәт шакирдә китаба олан марағы даһа да артырыр. Мән чалышырам ки, китабхана мүдири дә ени чыхмыш әсәрләри охумуш олсун. Одур ки, китабхана мүдири илә тез-тез көрүшүр, шакирдләрлә рәфтар вә ушаг психолокиясынын бә'зи мәсәләләри һаггында онунла сөһбәт эдирәм. Китабхананын диварларында, әдәбиййат кабинәсиндә вә мәктәбин коридорунда рәһбәрләримизин вә классикләримизин охумаг һаггында гиймәтли сөзләрини айдын вә сәлигәли язылмыш һалда асырам.

«Охумаг, охумаг, енә дә охумаг» (В. И. Ленин).

Яхшы чәһәтләримин һамысы үчүн китаба миннәтдарам».

(М. Горки).

Шакирдләрин бәдии әдәбиййатдан сәмәрәли истифадә этмәләри үчүн көрдүйүм тәдбирләр, истифадә этдийим үсуллар нәтичәсиз галмыр. Шакирдләр VII синифдә олдуғу кими VIII—X синифләрдә дә мүвәффәгиййәтлә охуюр, партия, һөкумәт вә халгымыз үчүн ярарлы кадрлар кими етиширләр.

Ү. РЗАЕВА

Нуха, 5 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

I СИНИФДӘ ИЗАҺЛЫ ГИРАӘТ ДӘРСИНИН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

I синфин «Ана дили» китабында мүхтәлиф әшя вә тәбиәт һадисәләринә аид чохлу һекайә, шеир вә башга мәтн вардыр. Бунларын мәзмунуну яхшы баша дүшмәк үчүн, һәр шейдән әввәл, ушаглар орадакы сөз вә ифадәләрин мә'насыны билмәлидирләр. Әкәр шакирдләр мәтндә һейван, гуш, битки вә с. һаггында охуюрларса, демәк онларда охудуглары һаггында конкрет тәсәввүр яранмалыдыр. Ушагларда белә тәсәввүр яранмайырса, онда демәк олар ки, гираәт механики охуя чеврилмишдир. Буна көрә дә I синифдә изаһлы гираәтин ролу олдугча бөйүкдүр.

Шүбһәсиз, ушаглара таныш олмаян мүәййән әшя һаггында гуру мүсаһибә апармагла айдын тәсәввүр вермәк чәтиндир. Буна көрә дә мән, изаһлы гираәт дәрсиндә бә'зән әшянын өзүнү (мейвә, тәрәвәз, ярпаг, чичәк вә саирә), бә'зән дә шәклини көстәрир, бундан сонра онун гурулушу, рәнки вә яхуд дады һаггында мүсаһибә апарырам.

«Довшанын яшамасы» һекайәсини кечәркән, довшан шәклини көстәриб, ону яхшы мүшаһидә этдирир вә ашағыдакы суаллар үзрә мүсаһибә апарырам: «Бу һейванын нечә аяғы, нечә гулағы вар? Бәдәни нә илә өртүлмүшдүр? О нә илә гидаланыр?» вә с. белә мүсаһибә шакирдләрдә айдын тәсәввүр ярадыр, онлар кечилән һекайәнин мәзмунуну яхшы баша дүшүрләр.

Мән шәкил үзрә апарылан мүсаһибәдә әлдә олунан мә'луматы китабдакы мәтнлә әлагәләндирирәм. Бу исә һекайәнин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән яхшы мәнимсәнилмәсинә көмәк эдир.

Баһарын кәлмәси илә ушаглар һәр күн тәбиәтдә бир енилик көрүр, бир чох әшя вә һадисәләрлә таныш олурлар. Буна көрә дә мән, изаһлы гираәт дәрси илә әлагәдар олараг, илк баһарда ушаглара һава, гушларын һәяты, битки үзәриндә мүша-

һидә апармағы, тәбиәтдә көрдүкләри ениликләрдән данышмағы тапшырырам (мәсәлән, ағачларын, колларын ярпагланмасы, отларын, күлләрин чүчәрмәси, гушларын көчүб кәлмәси вә с.)

Шакирдләр бир нечә күн мүшаһидә апарыр, исти өлкәләрдән көчүб кәлән гушлары көрүрләр. Язда гушларын һәятына аид «Ана дили» китабында бир сыра мәтнләр верилмишдир ки, буноларын мәзмунуну изаһлы гираәт дәрсиндә ушаглара баша салмаг лазымдыр. Буну нәзәрә алараг, ушагларын апардыглары мүшаһидә илә әлагәдар «Гуш ювалары» һекайәсини белә кечдим:

Мөвзу: «Гуш ювалары».

Дәрсин тәчһизи: Сығырчын, сарыкөйнәк вә сәрчә шәкилләри.

Дәрсин мәгсәди: Исти өлкәләрдән көчүб кәлән вә бизә файда верән гушлар һаггында ушагларда айдын тәсәввүр ятратмаг.

Дәрсин кедиши

1. **Эв тапшырығынын йохланылмасы:** Шакирдләр кечмиш дәрси («Ағачлар байрам эдирләр» һекайәсини) бир дәфә тәкрар охуюб, нағыл эдирләр. Мән һекайәнин мәзмуну илә әлагәдар олараг, баһарын нишанәләринә аид мүсаһибә апарыб, ушагларда бу һагда олан мә'луматы даһа да дәгигләшдирирәм. Мүсаһибәмдә әсасән гушларын исти өлкәләрдән көчүб кәлмәләрини гейд эдир, шакирдләрин диггәтини һекайәнин әввәлинчи ики сәтринә чәлб эдирәм: «Баһардыр, чүчүләр гыш юхусундан айылыр, гушлар чиккилдәшир, охуюр, балалары үчүн юва тикирләр».

Бундан сонра синфә ашағыдакы суаллары верирәм:

— Һансы гушлар чиккилдәшир, охуюр? Гышда да бу гушларын охумасы эшидилирми? Нә үчүн эшидилмир?

Бу суаллара чаваб алдыгдан сонра гушларын шәкилләрини язы тахтасындан асыр вә шакирдләрә тәклиф эдирәм ки, шәкилдәки гушларын адыны десинләр. Шакирдләр дейирләр. Мүсаһибәми белә екунлашдырырам:

— Пайызда союғун горхусундан бир чох гушлар исти өлкәләрә көчүрләр. Лакин бу гушлар оралларда өзләрини яд өлкәдә һисс эдир, өз эвләриндә олдуғу кими шән яшамырлар. Гушлар о ерләрдә нә юва тикир, нә дә бала чыхарырлар. Бу гушлар гышын ахырларында йола дүшүб, енә дә бизә, өз вәтәнләринә гайыдырлар.

2. **«Гуш ювалары» һекайәсинин охунмасы:** Һекайә алты абзасдан ибарәтдир. Мән, һекайәни һиссә-һиссә абзасларла

охутдурурам, һәр бир һиссә охундугдан сонра, о һиссәнин мәзмунуна аид бир нечә суал верир вә бунунла да ушагларын һәмин һиссәни нечә баша дүшдүкләрини йохлайырам.

Мәсәлән, биринчи һиссә охундугдан сонра белә суаллар верирәм:

— Гушлар исти өлкәләрдән кәләндән сонра нә эдирләр? (Гушлар исти өлкәләрдән кәләндән сонра өзләринә юва тикир, юмуртлайыр, бала чыхарырлар).

— Язда һансы гушлар көчүб кәлир? Онлар һарадан көчүб кәлир? Онлар нә үчүн пайызда учуб кедирләр? Һавалар чох гызанда даһа һансы гушлар көчүб кәләчәк? (Гарангуш, бүлбүл).

Мәним суалларыма ушаглар чаваб верирләр; онларын чавабларыны екунлашдырыр вә әлавә эдирәм ки, сығырчын, торағай язын кәлмәсини хәбәр верирләр. Бу гушлар илк баһарда союгдан горхмур, чөлдә, зәмидә көрүнмәйә башлайырлар. Һава гыздыгча башга гушлар да учуб кәләчәкләр.

Мәтнин биринчи һиссәсинә аид апардығым мүсаһибәдән сонра, шакирдләр икинчи вә үчүнчү абзаслары охуюрлар. Онлар бу абзаслары охудугдан сонра, гушларын һарада вә нечә юва тикмәләриндән данышырлар. Шакирдләрдән бә'зиләри гейд эдир ки, юхары синфин ушаглары сығырчын ювасы гайырыб, ағачдан асырлар.

Мәтнин ахырынчы һиссәси охунандан сонра, ушаглар гушларын зәрәрли чүчүләри тәләф этмәсиндән вә гушларын файдасындан данышырлар.

Мәтн охунуб гуртардыгдан сонра, ушаглара тәклиф эдирәм ки, китабдакы шәкилләрә бахыб, орада көрдүкләрини нағыл этсинләр. Шакирдләр шәкилләрә бахыр, биткийә зәрәр вуран һәшәратдан вә гушларын бу һәшәраты тутуб, балаларына едиртмәләрини сөйләйирләр.

Бундан сонра һекайәни икинчи дәфә һиссәләрлә охудуб, мәзмунуну екунлашдырмаг үчүн ашағыдакы шәкилдә суал-чаваб апарырам.

— Сиз гушлар һаггында нә өйрәндиниз?

— Биз өйрәндик ки, гушлар зәрәрли чүчүләри тәләф эдир. Гушлар бизә файда верир.

Бундан нәтичә чыхарырыг:

«Гушлары горумаг лазымдыр. Гушлар бизим достумуздур. Онлар бағa, бостана зиян вуран һәшәраты ейиб, тәләф эдир».

Гушларын файдасыны даһа яхшы баша салмаг үчүн, ахырда ушаглара белә бир һадисә данышырам: «Бир дәфә

ушаглар бағдакы гуш юваларыны учуртмушдулар. Сонракы ил һәмин баға бир гуш да учуб кәлмәди. Чүчүләр ағачлара дарашыб, бүтүн бағы едиләр. Ағачлар чылпаг галды, нә бир ярпаг, нә дә мейвә әмәлә кәлди».

Бу һадисә шакирдләрә чох дәрин тә'сир бағышлады. Онлар бу дәчәл ушагларын һәрәкәтини писләйәрәк гейд етдиләр ки, биткинин вә гушларын инсана файдасы чохдур, онлары горумаг лазымдыр.

Изаһлы гираәт дәрсинин бу шәкилдә апарылмасы ушагларын дүнякөрүшүнү кенишләндирир, онлары тәбиәт һадисәләрилә даһа яхындан таныш едир, онларын нитг вә тәфәккүрләринин инкишаф етмәсинә көмәк едир.

Б. ЭФӘНДИЕВА
Ағдам, 3 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

БИРИНЧИ СИНИФДӘ ИЛК ГРАММАТИК АНЛАЙЫШ ВЕРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Әлифба тә'лими дөврүндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк, онларын дүзкүн охуюб язмаларына хүсуси диггәт етирмәк лазымдыр.

Мәктәбә ени кәлән ушаглар чүмлә, сөз, һеча, сәс (һәрф) нә олдуғуну билмирләр. Она көрә дә биринчи синиф мүәллими тә'лимин илк күнләриндән башлаяраг чүмлә, сөз, һеча, сәс (һәрф) һаггында шакирдләрә бәсит анлайыш вермәли, бу истилаһлары онлара өйрәтмәлидирләр.

Ушаглара дил өйрәтмәкдә, онларын нитгини инкишаф етдирмәкдә суал-чаваб ән яхшы васитәләрдән биридир. Мәһз буна көрә мән, чүмләнин тәһлилини суаллар васитәсилә апарыр, бунунла да ушагларын нитгини инкишаф етдирирәм. Мәсәлән:

Мүәллим—Әһмәд, сөйлә, биз һансы һәрфи өйрәндик?
Шакирд—Биз «п» һәрфини өйрәндик.
Мүәллим—Солмаз, сөйлә, һансы чүмләләри охудунуз?
Шакирд—«Паша топу атыр, Туту топу тутур».
Мүәллим—Вагиф, сөйлә, топу ким атыр?
Шакирд—Топу Паша атыр.
Мүәллим—Севил, Паша нәйи атыр?
Шакирд—Паша топу атыр.
Мүәллим—Алмас, Паша топу нә едир?
Шакирд—Паша топу атыр.
Мүәллим—Фикрәт, «Паша топу атыр» чүмләсиндә нечә сөз вар?
Шакирд—«Паша топу атыр» чүмләсиндә үч сөз вар.
Биринчи сөз—Паша, икинчи сөз—топу, үчүнчү сөз—атыр.
Мүәллим—Мәммәд, сөзләри суаллары илә сөйлә.
Шакирд—Ким? Паша; нәйи? топу; нә едир? атыр.

Шакирдләри чүмлә илә әмәли сурәтдә таныш етдикдән сонра, онлара чүмлә башындакы сөзүн биринчи һәрфинин

бөйүк язылмасыны вә ҹүмләнин сонунда нөгтә гоюлмасыны өйрәдирәм.

Ҹүмләни сөзләрә айырмаг вә айрылмыш бу сөзләрә аид һансы суаллары гоймағы ушаглара өйрәтмәк тә'лим ишиндә чох көзәл файда верир.

Мәсәлән, «Яшарын топу вар», «Яшар бағда ойнайыр» ҹүмләләринин тәһлилини мән белә апарырам:

Кимин?—Яшарын, нәйи вар?—топу вар.

Ким?—Яшар, нә эдир?—ойнайыр, һарада?—бағда.

Ушаглар айры-айры сөзләри язмағы вәрдиш этдикдән сонра, онлара мүстәгил тәмринләр вермәк, сөзләри башлыча олараг шакирдләрин өзүнә сечдирмәк лазымдыр.

Бунун үчүн мән эв һейванлары вә вәһши һейванларын адларыны тахтада гарышыг языр, бунлары охуюр вә сонра ушаглара охутдурурам. Тахтада язылмыш сөзләрин ичәрисиндән әввәлчә эв һейванларынын, сонра вәһши һейванларын адларыны сечиб, язмағы ушаглара тапшырырам. Ушаглар мәним тапшырығымы еринә етирәндән сонра, онлары йохламаг мәгсәдилә тахтадакы сөзләри позурам. Бу дәфә тахтада әввәлчә эв, сонра вәһши һейванларын адларыны языр вә шакирдләрә охутдурурам. Шакирдләр яздыгларыны йохлайыр, сәһвләрини өзләри тапыб дүзәлдирләр.

Шакирдләр әшяны груплашдырмағы өйрәндикдән сонра онлара эвдә әввәлчә кейим, сонра аяггабы шейләринин адларыны язмағы тапшырырам.

Мән эв тапшырығы верәркән, шакирдләрә тәклиф эдирәм ки, әшянын адларыны әввәлчә гаралама дәфтәрдә языб йохласынлар, ялныз бундан сонра тәмиз дәфтәрә көчүрсүнләр. Бундан сонра мәгсәдим шакирдләри сәлигәли язмаға өйрәтмәкдир.

Вердийим эв тапшырығынын ичрасыны ашағыдакы кими йохлайырам:

Шакирдләрә дәфтәрләрини ачдырыб, яздыглары сөзләрә диггәтлә бахмаларыны тапшырырам.

Мүәллим—Наилә, сән биринчи сөзү оху вә һәмин сөздәки һәрфләрин адларыны сөйлә.

Шакирд—Палто—п-а-л-т-о.

Мүәллим—Нарынҹ, сән икинҹи сөзү оху вә орадакы һәрфләрин адларыны де.

Шакирд—Пәнчәк—п-ә-н-ч-ә-к.

Бу гайда илә бүтүн сөзләри охутдурур вә тахтада язырам. Шакирдләр тахтая бахыр. Сәһв яздыглары сөзләрин алтындан хәтт чәкир вә һәмин сөзләри енидән язырлар. Сәһвләри дүзәлтдикдән сонра шакирдләрә дейирәм ки, бунлары эвдә тәмиз дәфтәрә көчүрсүнләр. Сабаһ языларыны йохлайыб гиймәт верәчәйими дә билдирирәм. Шакирдләр дедийим кими дә эдирләр. Беләликлә йохлама иши шакирдләри дүзкүн вә сәлигәли язмаға өйрәдир.

Ушаглар ҹүмләнин сөзләрдән әмәлә кәлмәсини өйрәндикдән сонра, сөзләрин һечалардан әмәлә кәлмәсини дә өйрәнмәлидирләр.

Мән шакирдләрә бир һечалы вә чох һечалы сөзләр сөйләйирәм вә бунлары тахтада языб изаһ эдирәм.

Бир һечалы сөзләр: эв, от, ит, ип вә с.

Ики һечалы сөзләр: ана, ата, гоюн, инәк, кечи.

Чох һечалы сөзләр: араба, карандаш, пионер вә с.

Сөзләри һечалара айыртдырыр, ушаглара тәк-тәк вә хорла охудурам. Шакирдләрә сөзләрин саит сәсләрә көрә (чүнки онлар бу сәсләри әлифба тә'лими дөврүндә өйрәнмишләр) һечалара айрылдығыны баша салырам. Бундан сонра ушаглары мүстәгил ишләдирәм:

Мүәллим—Әһмәд, сән бир һечалы сөз сөйлә.

Шакирд—Су, дуз, йол, даш.

Мүәллим—Сән бу сөзләри тахтада яз.

Бир шакирд тахтада языр, о бириләри дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Мүәллим—Мәһәббәт, сән ики һечалы сөзләр сөйлә.

Шакирд—Яғыш, һава, гоюн, сандыг...

Мүәллим — Солмаз, кәл тахтада бу сөзләри һечаларла яз.

Шакирд языр: Я-ғыш, һа-ва, го-юн, сан-дыг.

Мүәллим—Үлфәт, сән чох һечалы сөзләр сөйлә.

Шакирд—Тарлада, колхозчу, ишләйир.

Мүәллим—Севил, кәл тахтада бу сөзләри һечаларла яз.

Шакирд языр: Тар-ла-да, кол-хоз-чу, иш-лә-йир.

Язылмыш сөзләри әввәлчә бир яхуд ики шакирдә охутдурдугдан сонра, бүтүн синфә хорла охутдурурам.

Шакирдләрин һеча бәһсини яхшы өйрәндикләрини йохламаг мәгсәдилә онлары охудуглары һекайәдән бир һечалы үч сөз, ики һечалы үч сөз вә чох һечалы үч сөз тапыб һечаларла язмағы тапшырырам. Бу йохламадан әсас мәгсәд чәтинлик чәкән шакирдләрә яхындан көмәк этмәкдир.

Беләликлә, ҹүмлә, ҹүмләдә олан сөзләр, сөзләрин суаллара ҹаваб олмасы, һечалара бөлүнмәси вә саирә һаггында шакирдләрә бәсит анлайыш верирәм ки, бу да кәләҹәкдә онларын грамматикадан алдыглары билийин мөһкәмләнмәси үчүн зәмин ярадыр.

З. САДЫГОВА
Бакы, 49 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

IV СИНИФДӘ СИНИФДӘН ХАРИЧ ГИРАӘТӘ НЕЧӘ РӘҺБӘРЛИК ЭДИРӘМ

Китаб ушагларын ән яхшы достудур. Бизим ушагларымыз китаб охумағы севирләр.

Мүталиә ушагларда доғма дилимизә, әдәбийятымыза вә Вәтәнимизә мәһәббәт, дүшмәнләримизә гаршы нифрәт һисси тәрбийә эдир. Мүталиә ушагларда коммунист дүнякөрүшүнү ярадыр. Лакин унутмамаг лазымдыр ки, мүталиә ялныз ону дүзкүн тәшкил этдикдә, юхарыда дедийимиз нәтичәни верә биләр. Буна көрә дә ушагларын яш хүсусиййәтиндән вә билик сәвиййәсиндән асылы олараг, онлар үчүн әдәбийят сечмәйин дә бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Мән шакирдләрин синифдән харич гираәтинә мүнтәзәм рәһбәрлик эдир, истәр мәктәбимизин китабханачысы, истәрсә дә районумузун китабханачысы илә яхындан әлагә сахлайырам.

Ушагларын синифдән харич гираәтини тәшкил эдәркән, онлара китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәйи өйрәдирәм. Ушагларын синифдән харич гираәтини, һәр шейдән әввәл, элә тәшкил этмәк лазымдыр ки, бу иш онлар үчүн файдалы олсун. Мәһз бу мәгсәдлә дә мән шакирдләрә зеһни әмәк тәшкилини вә дүзкүн мүталиә этмәк гайдаларыны өйрәдирәм.

Мән бу гайдалары ялныз шакирдләрә дейил, валидейнләр йығынчағында да охуюб изаһ эдир вә ата-аналарын бу гайдалара әсасән ушаглар үзәриндә нәзарәт этмәләринә наил олмаға чалышырам.

Китабы севмәклә янашы ондан нечә истифадә этмәйи, ону нечә горумағы да (китабын үстүнә кағыз чәкмәк, охуяркән китабын сәһифәләрини гатламамаг, яш вә чиркли бармагларла китабы вәрәгләмәмәк вә с.) шакирдләрә баша салмышам.

Шакирдләрин охудугларыны һесаба алмаг мәгсәдилә айда бир дәфә онлардан кимин нечә китаб охудуғуну, һансы китаблары даһа чох хошладыгларыны сорушурам.

Бундан әлавә мән, һәфтәнин V күнләри маратлы китабларын охунушуну тәшкил эдирәм.

Мән һәмчинин охунмуш китаблар һаггында мусаһибә апарыб, охучу күндәлийи апарылмасыны шакирдләрә тапшырырам. Шакирдләр охучу күндәликләриндә китабдан алдыглары тәәссүраты гейд эдирләр.

Мән охунан һәр бир китабын шакирдин яш хүсусиййәтинә вә билик сәвиййәсинә уйғун олмасыны һеч заман нәзәрдән гачырмырам. Мәсәлән, мән IV синиф ушаглары үчүн һәлә чох ағыр олан Носовун «Дәнизин дибиндә», Ч. Чаббарлынын һекайәләрини, М. С. Ордубадинин романлары кими әсәрләри шакирдләримә охумаға ичазә вермирәм.

Мәһз буна көрә дә мән охуначаг китабларын сияһысыны габагчадан тәртиб эдиб синифдән асырам. Ушаглар охуячаглары китабларын адыны бу сияһыдан өйрәнир, сонра кедиб китабханадан алырлар.

С. С. Ахундовун һекайәләрини шакирдләримә охутдуруб гуртардыгдан сонра синифдә онлара язы иши вердим. Язы иши «Гарача гыз» һекайәсиндә мән кими чох севирәм» мөвзуунда иди. Шакирдләр әдибин һекайәләриндәки тәрбийәви хүсусиййәтләри яхшы өйрәндикләри үчүн, мухтәлиф образларын һәм мәнфи, һәм дә мүсбәт чәһәтләрини өзләринин баша дүшдүкләри шәкилдә язмышдылар. Мәсәлән, шакирд Элмира Гулиеванын язысында охуюруг:

«Пәричаһан зүлмкардыр. Пири баба зәһмәтсевән олдуғу үчүн адамлара һәмишә өз бағынын мейвәләри илә хейир верир».

Шакирд Күлара Нәчәфова «Гарача гыз» һекайәсинин гәһрәманы һаггында языр:

«Гарача гыз мәним чох хошума кәлди. Онун өз досту Ағча Ханыма көстәрдийи фәдакарлыг адамын үрәйини севинчлә долдурур».

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, шакирдләр охудуглары китаблардан өзләри үчүн мүәййән нәтичәләр чыхармағы бачарырлар.

Мән шакирдләримә охудуглары китабларда тәсвир эдилән дөвр һаггында бә'зән мә'лумат верирәм. Мәсәлән, шакирдләр «Гаврош» һекайәсини охуяркән мән онлара 1848-чи илдә Франсада олан буржуа ингилабы һаггында гысача да олса данышырам. Нәтичәдә ушаглар билирләр ки, Гаврош нә үчүн мүбаризә апарыр, кимә көмәк эдирди. Бунун

да, шүбһәсиз ки, ушаглар үчүн бөйүк тәрбийәви әһәмиййәти вардыр.

Шакирд Элшад Иманов «Гаврош» әсәри һаггында беле дейир:

«Бу китабда гәһрәманлыгла һәлак олмуш франсыз ушағы Гаврош һаггында данышылыр. О, шәһәрдә үсян башланан заман һаггын кимин тәрәфиндә олдуғуну анлайыр. Гаврош да үсйанчыларла бирликдә вурушур».

Шакирдләрин синифдән харич гираәтинин тәшкилиндә охучулар конфрансынын да әһәмиййәти бөйүкдүр. Буну нәзәрә алараг мән, охунмуш китаблар һаггында охучулар конфрансы кечирмәйи һәмишә нәзәрдә тутурам.

1955—56-чы дәрс илиндә мән ики дәфә охучулар конфрансы кечирмишәм. Конфрансларда мән бир даһа йәгин етдим ки, бу иш ушаглары даһа да фәаллашдырыр, онлары охудуглары бу вә я дикәр һекайә, шеир һаггында дүшүнмәйә, өз фикирләрини мүәййәнләшдирмәйә алышдырыр.

Мән, С. С. Ахундовун «Нурәддин» һекайәсинә һәср олунмуш конфранс һаггында данышмаг истәйирәм. Биз бу конфранса әввәлчәдән һазырлашмышдыг. Белә ки, шакирдләр севимли әдибин һәят вә ярадычылығына аид албом вә фото-монтаж дүзәлтмишдиләр. Бундан әлавә биз конфрансда чыхыш едәчәк шакирдләри габагчадан айырдыг ки, онлар һазырлаша билсинләр.

Конфранс кечирилдийи вахт шакирдләр дүзәлтдикләри албом вә фото-монтажы кәтирмишдиләр. Мән конфрансы ачыг е'лан едиб онун мәгсәд вә әһәмиййәтини шакирдләрә баша салдым. Бундан сонра С. С. Ахундовун һәят вә ярадычылығы һаггында гыса мә'лумат вермәк үчүн шакирд Элшад Иманова сөз вердим.

Элшад Имановун мүхтәсәр чыхышындан сонра айры-айры шакирдләр данышмаға башладылар. Шакирд Элмира Гулиева С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар» ады илә нәшр олунмуш китабынын әһәмиййәти һаггында данышараг көстәрди ки, мән бу һекайәләри севә-севә охумушам. Бу һекайәләрдә ингилабдан әввәл ушагларын пис яшадыгларыны көрүрүк.

Шакирд Надир Зейналов чыхышында көстәрди ки, Нурәддинин яхшы сифәтләри адамы һәятда пис инсанлара гаршы мүбаризә етмәйә чағырыр. Онун һазырчаваблығы вә гәһрәманлығы мәни һейран етди. Бу һекайәни охуяркән көһнә чәмиййәтдә олан пис адамларын ийрәнч хасиййәтләрилә дә таныш олдум. Мәним белә адамлара гаршы нифрәтим даһа да артды.

Шакирд Әдилә Мирмәммәдова Имамверди баба һаггында өз фикрини сөйләйәрәк деди ки, о, инсанлары дәрин мәһәббәтлә севир, Нурәддини һәр бир тәһлүкәдән горумаға чалышыр, онун ишинә истигамәт верир.

Шакирд Рафиг Бахшыев Күлпәри кими гадынларын пис сифәтләриндән данышараг деди ки, Күлпәри ялныз өзүнү дүшүнән, башгасынын бәдбәхтлийи һесабына өз хошбәхтлийини ахтаран адамдыр.

Шакирд А. Әләкбәров һаглы олараг гейд етди ки, биз ушаглар көзәл бир һәятда яшайырыг. Нурәддинин яшадығы дөврлә бизим яшадығымыз дөвр арасында бөйүк фәрг вардыр. Бизим үчүн бу шәраити Совет һөкүмәти яратмышдыр.

Шакирдләрин чыхышларындан мә'лум олду ки, онлар һекайәни яхшы анламыш, онун мәгсәд вә гайәсини өз сәвиййәләринә көрә баша дүшмүшләр.

Кечирилән бу конфрансдан сонра мән һисс етдим ки, шакирдләр С. С. Ахундовун һекайәләрини охумаға чох һәвәсләнмишләр.

Мән шакирдләримин тәкчә бәдии әдәбийяты дейил, һәмчинин «Азәрбайчан пионери» гәзети вә «Пионер» журналыны да охумаларыны тәшкил едирәм. Бу һагда онларла мүсаһибә апарыб, сонра гәзет вә журналдакы мараглы һадисәләри әкс етдирән кичик һекайә, мәгалә, очерк вә с. топламаларыны шакирдләрә тапшырырам. Онлар гәзети изләйир вә мә'лумат топлаяраг, йығынчагларымызда бу барәдә данышырлар. Бундан әлавә мән, мүәййән мөвзулар әтрафында (мәсәлән, пионерләрин һәятындан, сәйяһлар һаггында, тапмачалар вә с.) учадан гәзетин охунушуну тәшкил едирәм.

ӘЗИЗ МИРӘҺМӘДОВ
Филоложи әлмләри намизәди.

МУХТӘСӘР ӘДӘБИЙЯТШҮНАСЛЫГ ТЕРМИНЛӘРИ ЛҮҒӘТИ*

С.

Сатира—роман, повест, һекайә, драма, шеир кими мүхтәлиф нөвләрдә олуб, ичтимаи һәятын мәнфиликләрини гәзәблә иттиһам едән яхуд кәскин сурәтдә лаға гоян әсәрләр. «Сатира шән вә тизфәһм адамларын гәрәзсиз һырылтысы дейил, чәмиййәтдәки биабырчылыгдан өзүнү тәһгир эдилмиш саян адамларын аловлу, дәһшәтли гәзәбидир» (В. Г. Белински).

Сатирик әсәрдә чох вахт язычы һәятын мәнфи тәрәфләрини гәсдән габарыг, мүбалиғәли, күлмәли, бә'зән дә эйбәчәр шәкилдә тәсвир эдир ки, бунун нәтичәсиндә һәмин мәнфиликләрин шәрәфли инсан һәятына, йүксәк гайәләрә зидд олдуғу, бу мәнфиликләрин дөзүлмәзлийи даһа айдын мейдана чыхыр. Одур ки, реалистчәсинә ярадылан сатирик образлар һәятдакы мәнфи һадисәләрә гаршы дәрин нифрәт вә гәзәб һисси оядыр, охучуну бу чүр һадисәләрлә мүбаризәйә чағырыр.

Франсыз язычысы Франсуа Рабле (XVI әср) вә инкилис язычысы Чонатан Свифтин (XVIII әср) феодал гурулушуну, руһанилəри, һаким синифләрин икиүзлүлүйүнү ифша эдән сатирик әсәрләри мәшһурдур.

Н. В. Гоголун «Өлү чанлар», «Мүфәттиш», М. Е. Салтыков-Шедринин «Бир шәһәрин тарихи», «Нағыллар» вә с. әсәрләри чаризми, тәһкимчи вә буржуа чәмиййәтини тәнгид вә ифша эдән классик сатиралардыр.

Ингилабчы шаир Сабирин кәскин тәнгиди шеирләри дә сатирик әсәрләрдир. Рус поэзиясы тарихиндә Пушкин «Лукуллун сағалмасы», Лермонтов «Январын бири», Некрасов

* Әввәли мәчмуәмизин 1955-чи ил I, II вә IV нөмрәләриндә.

«Баш гапы янында дүшүнчәләр» кими сатирик шеирләр яратмышлар.

Совет әдәбийятында В. Маяковскинин ифшаэдичи шеирләри сатиранын ән яхшы нүмунәләри сырасына дахилдир. Шаирин өзүнүн «гәзәбли күлүш» ады вердийи бу әсәрләр сосялизм гуран совет адамларынын харичи вә дахили дүшмәнләри әлейһинә, һабелә инсанларын шүурундакы капитализм галыгларына гаршы чеврилмишдир.

Һазырда, истисмарчы синифләрин ләғв эдилмиш олдуғу, лакин көһнәлик әлейһинә, буржуа идеолокиясы тә'сирләри, инсанларын шүурунда вә мәишәтиндәки капитализм галыглары, өз ичтимаи вәзифәсинә, дөвләт мүлкиййәтинә вә әмәйә вичдансыз әлагә әлейһинә, ярамаз адамлар әлейһинә мүбаризәнин давам этдийи сосялизм чәмиййәтинин әдәбийятында да сатиранын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Сатиранı инкишаф этдирмәк партиямызын XIX гурултайына һесабат мә'рузәсиндә совет язычыларынын мүһүм вәзифәләриндән бири кими көстәрилмишдир: «Совет һәятымызын сатира үчүн материал вермәдийини дүшүнмәк дүзкүн олмазды. Бизә бүтүн мәнфи, чүрүк, өлкүн шейләри, ирәлиләмәмизә мане олан һәр шейи сатира атәшинә тутуб һәятдан йох эдән совет гоголлары, шедринләри лазымдыр».

Сагинамә—классик Шәрг вә о чүмләдән Азәрбайчан поэзиясында лирик жанрда язылан әсәрләрдән бири. Гәсидә, гәзәл, рүбаи вә башга шәкилләрдә язылан әсәрләрдән бир гисминдә мүәллифләр өз ичтимаи-фәлсәфи яхуд интим фикир вә дуйғуларыны саги (мәчлисдә шәраб пайлаян) илә әлагәдар бир сурәтдә ифадә эдирләр ки, бу үсул илә ярадылан әсәрә с а г и н а м ә дейилир. Белә әсәрләрдә бир гайда олараг шаирин сөзләри сагийә мүрачиәт шәклиндә олур, шаир өз мүлаһизәләрини яхуд дәрдләрини онунла бөлүшүр.

Сагинамәләрин чохунда шаирин һәят севкиси, дүняя бағлылыг, мәһәббәт вә көзәллик мотивләри тәрәннүм эдилир. Фүзулинин сагинамә характери дашыян бир чох шеирләри буна мисал ола биләр. Һәтта шаир гәзәлләриндән бирини «Сагия, чам етир ашигә ким, гайғулудур» сөзләрилә башламышдыр. Видадинин «Кәл чәкмә чаһан гейдини...» мүсәддәси дә характери э'тибарилә сагинамәдир.

Бу форма артыг көһнәлмиш олдуғундан, мүасир Азәрбайчан ше'риндә ишләнмир.

Сентиментализм—XVIII әсрин ахыры, XIX әсрин әввәлләриндә Авропа әдәбийятында яранмыш әдәби чәрәян. Илк дәфә Инкилтәрәдә мейдана чыхан бу чәрәян йүксәлмәкдә

олан буржуазиянын феодализмә гаршы мүбаризәсини экс етдирирди.

Сентиментализмдә позғун задәкан аристократиясы әхлагына е'тираз эдилир, сәнәткарларын, тачирләрин, кәндлиләрин һәяты буна гаршы гоюлурду. Бу чәрәяна мәнсуб олан язычылар феодал зүлмү вә тәһгиринә мә'руз галанлара рәғбәт бәсләйирдиләр. Бир әдәби чәрәян олараг сентиментализм классисизмә мәхсус олан мүчәррәдлийә вә мүһакимә үстүнлүйүнә гаршы чыхырды.

Инсан психолокиясыны экс этдирмәк чәһдләри сентиментализмин характерик хүсусиййәтидир, лакин сентименталистләрин эсәрләриндә инсан һиссийяты шиширдилмиш бир шәкилдә тәсвир олунур.

XVIII әср рус әдәбиййатында сентиментализм башга бир ичтимаи зәминдә вә өзүнә мәхсус хүсусиййәтләрлә мейдана чыхмышдыр. Бу чәрәянын әсас нүмайәндәләри К. М. Карамзин («Бәдбәхт лиза»), И. Ф. Богданович («Душенька»—«Әзизим») вә башгаларыдыр. Рус сентименталистләри бир тәрәфдән задәканларын Русияда буржуа инкишафынын гүввәтләндийи дөврдәки әһвал-руһиййәсини, дикәр тәрәфдән кәндли азадлыг һәрәкатынын шиддәтләндийи дөврдәки әһвал-руһиййәсини ифадә этмишләр. Одур ки, кәндин вә кәндлинин сахта, сүн'и тәсвири, тәһкимчилик үсулунун идеализә эдилмәси рус сентиментализминә мәхсус характерик чәһәтләрдән олмушдур.

Бунунла бәрабәр, сентименталистләрин инсан психолокиясына хүсуси диггәт етирмәләри рус әдәбиййатынын инкишафында мүсбәт рол ойнамышдыр.

Азәрбайчан әдәбиййатында сентиментализм адында мүстәгил бир әдәби чәрәян олмамышдыр. Лакин истәр орта әсрләрдә, истәрсә дә XIX вә XX әсрләрдә языб яратмыш бир чох Азәрбайчан шаирләриндә сентиментализмин бу вә я башга хүсусиййәтләри нәзәрә чарпыр. XX әсрин шаири Аббас Сәһһәтин бир сыра мәгалә вә шеирләри буна мисал ола биләр. 1905-чи илдә чап этдирдийи «Тәзә шеир нечә олмалы» сәрлөвһәли мәгаләдә Сәһһәт мүасири олан шаирләри өз эсәрләриндә һисси чәһәтә хүсуси фикир вермәйә чағырдығы заман сентиментализм чәбһәсиндән чыхыш этмишди. Лакин онун ярадычылығында бу мейл чох давам этмәди; сонралар А. Сәһһәт өз әдәби көрүшләри вә ярадычылығы илә реализм чәбһәсинә кечди.

«Сәнәт сәнәт үчүн»—яхуд «Сәнәт хатиринә сәнәт» нәзәриййәси буржуа әдәбиййатшүнаслығы вә сәнәтшүнаслығында чох яйылмыш икиүзлү вә зәрәрли бир нәзәриййәдир. Бу нә-

зәриййәйә көрә, куя сәнәт ичтимаи һәятдан асылы дейил вә асылы олмамалыдыр, сәнәт халга хидмәт этмәйә борчлу дейил.

Бу нәзәриййәнин тәрәфдарлары инчәсәнәти идея мәзмунундан вә ичтимаи мә'надан мәһрум эдәрәк, һәмин нәзәриййә илә буржуа чәмиййәтиндә өзләринин әсл һәгигәтдә һаким истисмарчы синифләрә хидмәт этдикләрини кизләтмәйә чалышырлар, сәнәткарлардан ялныз бәдии әсәрин форма көзәллийинә фикир вермәйи тәләб эдирләр.

Бөйүк рус ингилабчы-демократлары: Белински, Некрасов, Чернышевски, Добролюбов әдәбиййат вә инчәсәнәтин мәгсәд вә вәзифәләри һаггында бу мүртәче, халга зидд көрүшләрә гаршы барышмаз мүбаризә апарырдылар. Онлар халга хидмәт этмәйән сәнәтин, халгын мүбаризәсиндә фәал иштирак этмәйән сәнәткарын башлыча вәзифәси һесаб эдирдиләр. Ингилабчы демократлара көрә, бәдии әсәрләр нәинки ялныз варлығы экс этдирмәли, эйни заманда бу варлығы айдынлашдырыб изаһ этмәлидир; бәдии эсәрләрин һабелә «һәят һадисәләри һаггында һөкм чыхармаға һаггы вардыр» (Н. Г. Чернышевски).

Задәкан-буржуа әдәбиййатынын бүтүн мүртәче чәрәянлары өзләринин бу вә я дикәр дәрәчәдә халга зидд маһиййәтини «сәнәт сәнәт үчүн» шуары илә өрт-басдыр этмишләр. А. А. Жданов «Звезда» вә «Ленинград» журналлары һаггындакы мә'рузәсиндә «сәнәт сәнәт үчүн» нәзәриййәсини тамамилә алт-үст этмишдир.

Символизм—XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлләриндә Франса вә Русиянын задәкан-буржуа әдәбиййатында мейдана чыхыб, сон дәрәчә мүртәче маһиййәтдә олан бир әдәби чәрәян.

Символизм чүрүмәкдә олан буржуа мәдәниййәтинин тәнәззүлүнү ифадә эдирди; мәсәлән, Русияда символизм бир әдәби чәрәян олараг, 1905-чи ил ингилабы заманы мейдана чыхараг, буржуа-задәкан чәмиййәтинин ингилаба гаршы вәһшичәсинә нифрәтини, азадлыг һәрәкатындан горхуя дүшдүйүнү көстәрмишди.

Охучуну дөврүн мүһүм проблемләриндән узаглашдыран ифрат фәрдиййәтчилик вә мистика тәблиғи, әдәбиййатын ичтимаи вәзифәләринин инкар эдилмәси, һәята нифрәт һиссинин вә өлүмүн тәрәннүмү, бәдии формада мә'насыз, мәзмунсуз тәмтәраг далынча гачмаг чәһдләри декадентизмин голларындан бири олан символизм үчүн характерик чәһәтләрдәндир. Һәятын тәсвириндә һәгигәтин шәрти, тәһриф олунмуш һалда верилмәси дә символизм үчүн характерик олуб, ярадычылыг-

да символлар системинә йол верилмәсиндән ирәли кәлирди. Бу символлара хүсуси мистик мә'на верилирди: бунунла язычылар өз охучуларыны куя ахирәт дүнясынын мөвчуд олдуғуна, фөвгәлтәбии гүввәләрин варлығына, һәяты онларын идарә этдийинә вә бу кими хүрафата инандырмаг мәгсәдини күдүрдүләр.

Рус әдәбийятында символизм халга зидд, довтәләб бир язычылар дәстәси олмушдур. Символистләр бәдии ярадычылыгда да, тәнгиддә дә, әдәбийят нәзәрийййәсиндә дә бүтүн саһәләрдә ичтимаи һәятын габагчыл вә ингилаби чәһәтләри әлейһинә гудузчасына һүчум этмишләр.

Болшевикләр партиясы, һәмчинин башда М. Горки олмагла демократик әдәбийят чәбһәси бу әдәби чәрәяна гаршы ардычыл, барышмаз мүбаризә апармыш, онун чүрүк, мүртәчемаһиййәтини үзә чыхармышдыр.

Кечмишдә символизмә мәнсуб оланән чох исте'дадлы малик язычылар—Александр Блок вә Валери Брюсов биринчи дүня мүһарибәси әрәфәсиндә бу чәрәяндан узаглашмышлар. Дикәр тәрәфдән, о заман рус әдәбийятында баш галдыран акмеизм, футуризм кими дикәр мүртәче әдәби чәрәянлар да символизми сыхышдырыб ортадан чыхармышлар. Символизмдән айрылан А. Блок Бөйүк Октябр сосялист ингилабыны алгышлаян шаирләрдән бири олмуш вә ингилабдан сонра Коммунист партиясы сыраларына кечмишдир.

Синоним—тәркибиндәки сәсләрә көрә бир-бириндән фәргләниб, мә'нача эйни яхуд бир-биринә яхын олан сөзләр. Мәсәлән, «дүня»—«чаһан» сөзүнүн, «севки»— «мәһәббәт» сөзүнүн, «сима»»—«үз» сөзүнүн синонимидир вә и. а.

Синонимдән язычы, ифадә этмәк истәдийи мә'наны, фикри даһа дәгиг, даһа чанлы, даһа бәдии вермәк үчүн истифадә эдир. Мәтндән асылы олараг, язычы эйни мә'налы сөзләрдән һансынын даһа мүнасиб олдуғуна, һансынын даһа аһәнкдар вә рәван сәсләндийинә фикир верир, синонимләри һәссаслыгла сечиб ишләтмәйә чалышыр, о еринә көрә, каһ «дүня», каһ «чаһан» сөзүнү, яхуд каһ «үз», каһ да «сима» сөзүнү ишләтмәйи мәгсәдә уйғун билир.

Сонет—лирик жанрын аз яйылмыш формаларындан бири. Орта әсрләрдә Италияда муәййән эдилмиш гайдая көрә сонет он дөрд мисрадан ибарәт олур.

Мисраларынын сайынын нисбәтән азлығына бахмаяраг, сонет гурулушча бир тәдәр мүрәккәб олур. Бу формада язылан шеир ики һиссәйә айрылыр: биринчи һиссә һәрәси дөрд мисралыг ики бәнддән, икинчи һиссә исә, һәрәси үч мисралыг

ики бәнддән ибарәт олур. Биринчи вә икинчи бәндләрә «катрен», икинчи вә үчүнчү бәндләрә исә «терсет» дейирләр.

XIII—XIV әсрләрдә Италияда Данте вә Петрарка, XVI әсрдә Инкилтәрәдә Шекспир чохлу сонет язмышлар. Русияда XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә бир сыра шаирләр сонет формасына мүрачиәт этмишләр. Шекспирин сонетләринә мисал оларат, ашағыдакы ше'ри көстәрә биләрик:

Я гоча вахтымда, я ондан әввәл,
Мәни өз гойнуна аланда мәзар—
Аләмә һаггымда һеч данышма кәл,
Мәни севдийини ядындан чыхар.
Бүтүн хидмәтими арайыб о күн
Хоша кәлән бир шей чох аз тапарсан.
Горхурам достуну доғруйтмаг үчүн
Өзүндән ялан бир сөз уйдурасан.
Ялан вә уйдурма хатирәләрлә
Эшгимизә ләкә дүшмәсин дейә—
Чыхарт яддашындан, унут сән мәни!
Чүнки ики чаваб верәм кәрәк, бах:
Бир, олдум өмрүмдә рәзил вә алчаг,
Бир дә яланлара севг этдим сәни...

Бундан әлавә, әдәбийят тарихиндә с о н е т л ә р ч ә л ә н к и ады илә мәшһур олан сонетләр силсиләсинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. «Сонетләр чәләнки» адәтән он беш шеирдән ибарәт олур. Бунларданән ахырынчысы өзүндән әввәлки сонетләрин биринчи мисраларындан тәшкил олунур. «Чәләнк»ин бу гайдада, сүн'и сурәтдә ярадылмасы чох тәбии олараг, шаирин ярадычылыг имканларыны мәһдудлашдырыр, онун кениш, чанлы фикир вә һиссләри ифадә этмәсинә мане олур. Совет әдәбийятында «сонетләр чәләнки» йох дәрәчәсиндәдир.

Азәрбайчан шаирләри үмумиййәтлә чох надир һалларда сонет формасына мүрачиәт этмишләр. Бу формая Сәмәд Вурғун, Абдулла Шаиг, С. Рүстәмин ярадычылығында раст кәлирик.

Сосялизм реализми—совет әдәбийятынын вә һабелә дүнянын бир чох өлкәләриндәки габагчыл, демократик язычыларын бәдии ярадычылыг методу.

Совет әдәбийяты вә әдәби тәнгидинин әсас методу олан сосялизм реализми язычыдан варлығын доғру-дүрүст, тарихән конкрет тәсвирини, ингилаби инкишаф һалында тәсвирини тәләб эдир. Сосялизм реализми методу совет халгынын ярадычылыг гүввәләринин даһа да йүксәлиб артмасына вә коммунизм йолундакы бүтүн чәтинликләрин арадан галдырылма-

сына көмәк этмәк үчүн язычыя чох көзәл имканлар верир вә
она көмәк эдир.
Бу бәдии методун әсас чәһәтләрини В. И. Ленин һәлә
1905-чи илдә өзүнүн «Партия тәшкилаты вә партия әдәбий-
яты» адлы тарихи әсәриндә мүәййәнләшдирмишдир. Һәмин
әсәрдә Ленин галиб сосялизм шәраитиндә азад, сосялист әдә-
бийятын яраначағыны вә чичәкләнәчәйини даһиянә узагкө-
рәнликлә көстәрмишди.
М. Горки өзүнүн мәшһур «Ана» романы вә башга әсәр-
ләри илә сосялизм реализминин илк нүмунәләрини ятатмыш-
дыр. Поэзияда сосялизм реализминин ән парлаг ифадәси
В. Маяковскинин ярадычылығыдыр («Владимир Илич
Ленин», «Яхшы!», 20-чи илләрин лирикасы вә с.).
Сосялизм реализминин әсас хүсусиййәтләри сосялизм
чәмиййәтинин тамамилә ени ичтимаи мүнасибәтләри илә тә'-
мин эдилдийинә көрә, бу метод кечмишин ән яхшы әдәби ән'-
әнәләрини давам этдирмәклә бәрабәр, кейфиййәтчә ени вә
даһа йүксәк бир бәдии метод кими мейдана чыхмышдыр.
Сосялизм реализми һәяты реалистчәсинә, дәриндән экс
этдирир; бу метода она көрә сосялист ады верилир ки, о, һәя-
ты ингилаби инкишафда экс этдирир.
Сосялизм реализми өзүндән әввәл әдәбийят тарихиндә
олан башга методлардан онунла фәргләнир ки, сосялизм реа-
лизми әсасында языб ярадан совет язычысынын тәблиғ этди-
йи вә нүмунә көстәрдийи идеалын әсасыны Коммунист пар-
тиясынын рәһбәрлийилә коммунизмә доғру һәрәкәтимиз тәш-
кил эдир. Сов.ИКП МК совет язычыларынын II Үмум-
иттифаг гурултайына тәбрикиндә көстәрмишдир: «Индики
шәраитдә сосялизм реализми методу язычыдан өлкәмиздә
сосялизм гуручулуғунун баша чатдырылмасы вә сосялизм-
дән тәдричлә коммунизмә кечилмәси вәзифәләрини баша
дүшмәйи тәләб эдир... Совет язычылары чәмиййәтимизин ирә-
ли кетмәсинә көмәк эдән ени вә габагчыл нә варса, һамысы-
ны фәал мүдафиә этмәклә бәрабәр, инсанларын шүурунда
кәһнә дүнянын, хүсуси мүлкиййәтчилик дүнясынын галыгла-
рыны вар гүввә вә чошғунлугла гамчыламалы, лагейд вә мү-
һафизәкар адамлары гамчыламалы, сосялист тәсәррүфатынын
вә мәдәниййәтинин сүр'әтли инкишафына мане олан көһнәл-
миш вә чәмиййәтә зидд нә варса һамысыны һәятымыздан чы-
харыб атмаға көмәк этмәлидир».
Сосялист идеалы совет әдәбиййатында яранан ени типли
мүсбәт гәһрәманларын симасында өзүнүн чох парлаг бәдии
ифадәсини тапыр. Ичтимаи инкишафын әввәлки мәрһәләлә-
риндә мүмкүн олмаян шәхсиййәт вә чәмиййәт арасында бир-

лик, совет өлкәсиндә шәрәф иши, гәһрәманлыг вә рәшадәт
мәгамында олан коллектив, азад, ярадычы вә гуручу әмәйин
пафосу, йүксәк совет вәтәнпәрвәрлийи—сосялист Вәтәними-
зә мәһәббәт һисси, партиялылыг, һәята коммунист мүнасибәти,
бу мүсбәт образын характер хүсусиййәтидир.
Сосялизм реализми һәят һадисәләрини тәсвир этмәк чәһә-
тиндән дә бир чох ени кейфиййәтләрә маликдир. Бу ени кей-
фиййәтләр ондан ибарәтдир ки, сосялизм реализминә көрә,
совет чәмиййәтинин инкишаф чәтинликләри йүксәлиш чәтин-
ликләридир, бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн, көһнә-
лик үзәриндә енилийин гәләбәси үчүн, бизим чәмиййәти-
миздә һәр чүр имкан вардыр. Она көрә дә совет язычысы бу-
күнкү һәяты тәсвир этдийи заман сабаһы да нәзәрдә тутур,
бу күнү сабаһла әлагәдә тәсвир этмәйә чалышыр, көһнәлийә
гаршы мүбаризәдә енилийин гәләбәсини дә көстәрир. Белә-
ликлә, совет әдәбиййатында сосялист варлығына хас олан ин-
гилаби романтика да өз ин'икасыны тапмыш олур. Дикәр тә-
рәфдән, бу ярадычылыг принсипи ондан ирәли кәлир ки,
совет адамлары өзләринин букүнкү планлы, ярадычы, шүур-
лу ишләри илә сабаһкы һәятымызы һазырлайыр, гурурлар.
Сосялист реализми азад халгын һәятыны инкишафда
көстәрдийи, бу һәяты халгын әсл мәнафеини ифадә эдән га-
багчыл идеялар, коммунизм идеаллары нөгтейи-нәзәриндән
экс этдирдийи үчүн, сәнәтдә сосялист хәлгилийи принсипини
бүтүн долғунлуғу илә һәята кечирмәйә мүвәффәг олур.
Коммунизм идеаллары, ени типли мүсбәт гәһрәман, һәя-
тын ингилаби инкишафда тәсвири кими сосялизм реализминә
мәхсус башлыча хүсусиййәтләр сайсыз-һесабсыз, рәнкарәнк
бәдии формаларда, язычыларын мүхтәлиф ярадычылыг үсул-
ларында да өз ифадәсини тапыр.
Бунунла бәрабәр, сосялизм реализми тәнгиди реализмин
ән яхшы ән'әнәләрини давам вә инкишаф этдирәрәк, һәятда
енилийин гәләбәсинә мане олан чәһәтләри ифша эдир, ени
сосялист варлығына дүшмән олан бүтүн өлкүнлүк вә керили-
йи экс этдирән мәнфи образлар ярадыр.
Сосялизм реализми язычыя тәкчә мүасир һәяты дейил,
кечмиши дә доғру-дүрүст, дәриндән тәсвир этмәк имканы ве-
рир. Тарихи романлар, драмалар, поэмалар вә с. совет әдә-
бийятында кениш яйылмышдыр. Сосялизм реализми методу-
на әсасән тарихи кечмиши дүзкүн экс этдирән язычылар өз
әсәрләриндә охучуларына халгын тарихи гәһрәманлығыны вә
халгын кечмишдәки ән яхшы оғулларынын һәятыны нүмунә
көстәрир, кечмишин тәчрүбәсини көстәрмәк йолу илә букүн-
кү һәятымыза көмәк эдирләр.

Ингилаби һәрәкатын вүс'әтиндән вә ингилаби идеолокиянын еткинлийиндән асылы олараг, сосялизм реализми бир ярадычылыг методу кими харичи өлкәләрин тәрәггипәрвәр, ингилабчы язычыларынын да әдәби фәалиййәтиндә өзүнү көстәрә билир вә совет язычыларынын тәчрүбәсини даһа да зәнкинләшдирир.

Сосялизм реализми принсипләринин лайигинчә һәята кечирилмәси язычынын дүнякөрүшү, истеʼдады, мәдәниййәти, сәнәткарлыгы кими бир чох шәртләрдән асылыдыр.

Сүжет—бир-бирилә бағлы олуб, ардычыл сурәтдә инкишаф едән (завязкадан башламыш развязкая гәдәр) вә биласитә эпик, лиро-эпик яхуд драматик әсәрин мәзмунуну тәшкил едән һәят һадисәләри. Бу һадисәләр ичәрисиндә көстәрилән адамларын гаршылыглы әлагә вә рәфтары инсан характеринин мүхтәлиф чәһәтләрини, әсәрдә иштирак едәнләрин фикир, һисс вә давранышларыны, характерин инкишафы тарихини вә йүксәлишини экс етдирир. Сүжетдә һәятын характерик зиддиййәт вә тоггушмалары, инсанларын гаршылыглы әлагәси вә язычынын бу адамлара мүнасибәти, бу адамлара нечә гиймәт вердийи экс олунур. М. Горкийә көрә, сүжет «инсанларын әлагәси, онлар арасындакы зиддиййәт... вә үмумиййәтлә инсанларын гаршылыглы мүнасибәти, йүксәлиш йолу вә һәр һансы бир характерин тәшәккүлүдүр».

Т.

Тапмача—шифаһи халг әдәбиййатынын чох яйылмыш нөвләриндән бири; һәр һансы бир һадисә вә я шейи бәнзәтмә йолу илә, гәсдән думанлы шәкилдә көстәрән йығчам мәчази ифадә. Бир чох һалларда тапмача нәзәрдә тутулан шейин ән әсас хүсусиййәтини өзүндә экс етдирир ки, бу да һәмин шейин нәдән ибарәт олдуғуну тапмаға көмәк едир.

Тапмачада һәят һадисәләринин һәссаслыгла мүшаһидә едилмәси, халгын образлы тәфәккүрү, бәдии дилин парлаглығы йығчам бир шәкилдә мейдана чыхыр.

Язылы әдәбиййатда да бәʼзи сәнәткарлар тапмача нүмунәләри яратмышлар. Совет шаири С. Маршак ушаглар үчүн бир чох мәнзум тапмачалар язмышдыр.

Кечмишдә вә совет дөврүндә ярадылмыш тапмачалара мисал олараг ашағыдакылары көстәрмәк мүмкүндүр: «Алты булаг—ичәрләр, үстү зәми—бичәрләр» (гоюн); «Чағырырам һүндүрдән, сәсим кәлир кәндирдән» (телефон); «Бир табаг алма, сабаһа галма» (улдуз) вә с.

Тарихи жанр—тарихи һадисәләри вә тарихи шәхсиййәтләри экс етдирән мүхтәлиф нөвлү бәдии әсәрләр. Мәсәлән, М. Ю. Лермонтовун «Бородино» шеʼри, А. Н. Толстоюн «I Пйотр» романы, Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» драмы вә с.

Совет язычылары тарихи жанрда әсәр яздыглары заман тарихи һадисә вә тарихи шәхсиййәтләр ичәрисиндән мүасир дөврүмүз үчүн даһа бөйүк әһәмиййәтә малик оланлары сечиб тәсвир етмәйә хүсуси фикир верирләр.

Тәгти—шеʼрин һәр бир мисраында дурғуя, фасиләйә әсасланан бөлкү. Шеʼрин вәзниндән асылы олараг, һәр бир мисрада бир, ики вә я даһа артыг тәгти ола биләр. Тәгти һәм һеча вә әруз вәзнләриндә, һәм дә сәрбәст шеирдә олур.

Шеʼрин сәлис аһәнкдар олмасы онун тәгтиләринин ерлериндә олмасындан чох асылыдыр.

Тәдрич—бәдии әсәрдә ифадәнин мәʼнача вә руһән кеткедә гүввәтләнмәси яхуд зәифләмәси. Буна шеирдә даһа чох тәсадүф едилир. Шаир өз фикир вә һиссләрини ардычыл сурәтдә, яваш-яваш гүввәтләндирмәк яхуд зәифләтмәк йолу илә охучуя чатдырмаг истәдийи гайәнин даһа тәʼсирли бир шәкилдә мейдана чыхмасына наил олур. Бу һалы, мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Ана» вә «Мәһкум Шәргә» шеирләриндә, С. Вургунун «Вагиф» драмында Вагифин Гачарла диалогунда вә бир чох башга әсәрләрдә көрмәк мүмкүндүр. Гачар Вагифи һәбс етмәк вә сонра өлдүрмәк әмрини вердийи заман вәтәнпәрвәр Азәрбайчан шаири ганлы һөкмдара мурачиәтлә сөйләдийи монологда әввәлчә сөзләрини нисбәтән тәмкинли, сакит ифадә едир, сонра кетдикчә онун һәйәчаны артыр вә ахырда бу атәшин иттиһам вә ләʼнәтә чеврилир:

> Мән аз көрмәмишәм бу сарайлары,
> Бурада көйә чыхан аһү вайлары...
> Көрмүшәм шаһларын вәфасыны мән,
> Ханларын зүлмүнү, чәфасыны мән.
> Көрмүшәм заманын мин рузкарыны,
> Дустаг аналарын көз яшларыны.
> Нифрәт! Ган чанағы тачлара нифрәт!
> Вар олсун азадлыг, бир дә мәһәббәт!..

Тәзад—язычынын муәййән бир фикир вә һисси охучуя даһа габарыг, чанлы вә тәʼсирли бир шәкилдә чатдырмаг мәгсәдилә мәʼнача бир-биринин акси олан сөзләрин яхуд һәят лөвһәләринин янашы ишләдилмәси. Буна шеирдә даһа чох тәсадүф едилир. Мисал үчүн, Фүзули ашигин дәрдләринин бөйүк олдуғуну тәсвир едәркән белә бир тәзада мурачиәт едир:

> Тутушду **гәм** одуна **шад** көрдүйүн көнлүм,
> **Мүгәййәд** олду ол **азад** көрдүйүн көнлүм вә **и. а.**

Бурада «гәм» вә «шад» яхуд «мүгәййәд» вә «азад» сөзләринин янашы ишләдилмәси йолу илә тәзад ярадылмышдыр.

Сүлејман Рүстәм «Биз коммунистләрик» ше'риндә сүлһ вә сәадәтин һәгиги, фәдакар, мүбариз достлары олан коммунистләрлә бәшәријјәти өлүм вә фәлакәтә сүрүкләјән империалистләри тәзад һалында тәсвир едәркән јазыр:

Мүбаризә екиздир инсанла та әзәлдән,
Азадлыгчын кәлмишик бу һәјата әзәлдән.
...Көләлик зәнчирини гырыб гүдрәтимизлә,
Өз алын тәримизлә, һалал зәһмәтимизлә
Бир дөвләт јаратмышыг, әмәли—гәлбимиздир,
Дүнјаны ајдынладан мәш'әли—гәлбимиздир.
Бәли, биз коммунистик, фәхр едирик бу адла,
Инсанлар аг күн көрүр гурдуғумуз һәјатла.
...Коммунизмин дәрсини өјрәтди Ленин бизә,
Сонсуз мәһәббәти вар бөјүк бир елин бизә.
Билирик, ер үзүндә дүшмәнимиз јох дејил,
Һәр һалда дүшмәнимиз достумуздан чох дејил.
Еј дүнјанын гудурған, јыртычы гүввәләри,
Еј орта әсрләрин чап верән күвәләри!
Биздән башга дүнјада кимсәдән јох горхунуз,
Еләдир, горхурсунуз, горхурсунуз, горхунуз!
Чүнки бу каинатда биз һәјатыг, сиз өлүм!
Көзүнүз баха-баха бир-бир чүрүјүн, өлүн!
Сиз ган-иринли кечмиш, биз күнәшли кәләчәк,
Инсанын мәғрур ады бизимлә јүксәләчәк.

Тәзкирә—орта әсрләрдә Шәргдә вә о чүмләдән Азәрбајчанда чох јајылмыш елми-әдәби әсәр. Әсасән әдәбијјатчы вә тарихчи алимләр тәрәфиндән јазылан вә узун заман әлјазмалары һалында јајылан бу мәнбәләрдә көркәмли әдәби шәхсијјәтләр, һадисәләр, ајры-ајры әсәрләр һаггында мә'лумат вә әсәрләрдән нүмунәләр верилир.

Тәзкирәләр орта әсрин әдәбијјат тарихинә аид мәнбә һесаб едилә биләр. Әдәбијјат тарихинин өјрәнилмәсиндә тәзкирәләрдән дә истифадә олунур. Лакин тәзкирәләрә тәнгиди јанашмаг, бә'зи мүәллифләрин гејри-об'ектив, мүбалиғәли вә чох һалларда синфи мәгсәдлә тәһриф олунмуш иддиаларына алданмамаг лазымдыр.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин өјрәнилмәси нөгтејинәзәриндән әһәмијјәтли олан тәзкирәләрдән Лүтфәлибәј Азәрин «Атәшкәдә», М. Мүчтәһидзадәнин «Ријазүл-ашигин» адлы тәзкирәләрини көстәрмәк мүмкүндүр. Бунлардан сонунчусу XX әсрин әввәлләриндә чап олунмушдур.

Тәмсил (басня)—сатирик вә нәсиһәтамиз мәзмунда олуб, тәсвири характер дашыјан вә һәчмчә бир о гәдәр бөјүк олмајан әсәр. Тәмсил чох вахт мәнзум олур; лакин бә'зән нәср шәклиндә дә тәмсилләрә тәсадүф едилир. Мәнзум тәмсил истеһза вә тәнгиди мүнасибәт ифадә едән, мәзәли бир дил илә јазылыр. Инсан характеринә мәхсус чәһәтләр, инсани мүнасибәтләр бурада һејванларын, биткиләрин јахуд әшјаларын тәсвири јолу илә, бә'зән исә инсан һәјатынын шәрти шәкилдә тәсвири јолу илә верилир; мәсәлән, Крыловун «Түлкү вә гарға» тәмсилиндә—һејванлар, Сабирин «Ағачларын бәһси» тәмсилиндә—ағачлар, енә Крыловун «Балыг шорбасы» тәмсилиндә—гонаг вә ев јијәси тәсвир едилир.

Тәмсил чох вахт тәсвир едилән һадисәни мә'наландыран, екунлашдыран вә әсәрин ифадә етдији мәгсәди изаһ едән гыса нәсиһәтамиз нәтичә илә гуртарыр. Бә'зән бу чүр нәсиһәтамиз нәтичә тәмсилин башланғычында верилир.

Тәмсилин чох гәдим тарихи вардыр. Гәдим Јунаныстанда Езоп мәшһур тәмсилчи олмушдур. Франсыз әдәбијјатында Лафонтен, рус әдәбијјатында Крылов, Азәрбајчан әдәбијјатында Закир вә Сејид Әзим дәјәрли тәмсилләр јазмышлар.

Совет шаирләриндән Демјан Бедни В. И. Ленин тәрәфиндән бәјәнилән бир сыра ингилаби мәзмунлу тәмсилләрин мүәллифидир. Мүасир совет шаири С. В. Михалковун тәмсилләри дә мәшһурдур.

Тәнгид—әдәбијјатшүнаслығын әсас саһәләриндән бири; бәдии әсәрләрин вә ја әдәбијјатын нәзәри мәсәләләринин изаһына, тәһлилинә һәср едилән әдәби әсәрләр, мәгаләләр, гејдләр.

Буржуа әдәби тәнгиди һаким истисмарчы синифләрин көрүшләрини вә мәнафеини екс етдирдији үчүн, тәрәггипәрвәр идејалар јајан, зәһмәткешләри азадлыг уғрунда мүбаризәјә руһландыран бәдии әсәрләрин дәјәрини гәсдән азалдыр, онларын мә'на вә маһијјәтини тәһриф едир, габагчыл јазычылара бөһтан атыр, онларын мә'нәви аләмини зәһәрләмәјә чалышыр, әсәрләринин јајылмасына мане олур. Буржуа тәнгиди ичтимаи бәрабәрсизлији, варлыларын гүввәт вә һөкмранлығыны, инсана нифрәт идејаларыны, мистика вә дини мөвһуматы тәрәннүм едән, ичтимаи бәрабәрсизлији баша дүшмәк вә зәһмәткешләри әдаләтли гурулуш уғрунда мүбаризә етмәк чәһдләриндән узаглашдыран әсәрләри тәблиғ едир. Һазырда Америка буржуа тәнгиди нәинки тәкчә мүасир Американын габагчыл јазычылары Һовард Фаст, Ал'берт Кан вә башгаларынын әсәрләрини ләкәләмәјә чәһд едир, һәтта Американын кечмиш габагчыл јазычылары Уолт Уитмен, Марк Твен вә башгаларына да бөһтанлар атыр.

Гәзет, журнал, китаб нәшријјатлары, радио вә башга васитәләрин буржуазијанын әлиндә олдуғу капиталист өлкәлә-

риндә габагчыл идеолокияны әкс етдирән тәнгидчиләрлә истисмарчы синифләрә нөкәрчилик едән буржуа тәнгидчиләри арасында кәркин идея мүбаризәси кедир.

Совет әдәби тәнгиди бәдии әсәрләрә дөврүмүзүн ән мүһүм мәсәләләри нөгтейи-нәзәриндән, габагчыл идеялар чәбһәсиндән янашыр. О, һәятын, заманын халглар гаршысына гойдуғу мәсәләләрин дүзкүн һәллинә бәдии әсәрләрин нечә вә нә дәрәчәдә көмәк етдийини, бу әсәрләрдә тәсвир едилән һәят ләвһәләри вә инсан характерләринин нә дәрәчәдә дүзкүн, тәбии олдуғуну айдынлашдырыр. Совет әдәби тәнгиди, эйни заманда, язычынын истифадә етдийи бәдии тәсвир васитәләринин мүвәффәгиййәтли олуб-олмадығыны да ачыб көстәрир.

Совет әдәби тәнгиди совет чәмиййәтинин гүдрәтли һәрәкәтверичи гүввәси олан ингилаби тәнгид вә өзүнүтәнгидин чанлы саһәләриндән биридир. Коммунист партиясы вә бүтүн совет ичтимаиййәти әдәби тәнгидә әдәбиййатымызын идея-бәдии кейфиййәтини яхшылашдыран бир васитә кими бахыр вә тәләб едирләр ки, о бәдии әсәрләрин мүсбәт чәһәтләрини айдынлашдырмагла бәрабәр, бу әсәрләрин нөгсан вә кәсирләрини дә әсаслы йолдашлыг тәнгиди йолу илә көстәрсин.

Тәчнис—лирик жанрын нисбәтән аз яйылмыш шәкилләриндән бири. Тәчнисә һәм шифаһи, һәм дә язылы әдәбиййатда тәсадүф едилир. Ашыг ше'риндә тәчнис чох вахт үч бәнддән ибарәт олур. Вагифин тәчнисләри исә беш бәндликдир.

Тәчнисдә гафийәләр чинас сөзләр үзәриндә гурулур. Гафийәләрин дүзүлүш гайдасы бу чүр олур:

а—б—с—б; д—д—д—б; е—е—е—б.

Лирик жанрын гәзәл вә гошма шәкилләри кими, тәчнисләрдә дә әсас мөвзу мәһәббәт вә көзәлликдән ибарәтдир. Ашыг Әләскәрин тәчнисләриндә әхлаги, ибрәтамиз мәзмун да күчлүдүр. Онун тәчнисләриндән бирини веририк:

Гарлы дағлар кәлди дүшдү арая,
Галмышам гүрбәтдә, ай ана, ана!
Тәбиб йохдур дәрман етсин ярая,
Сызылдайыр ярам, а яна-яна.
Мән гурбан ейләрәм яра чанымы,
Көтүрүб доғрая, яра чанымы
Алыб тәпә-дырнаг яра чанымы,
Билмирәм дәрманы, ай ана, ана.
Кейибдир гәддинә яр алачаны,
Ат мүжкан охуну, ярала чаны.
Истәр Әләскәрдән яр ала чаны,
Төкәндә зүлфләрин а яна, яна.

Тәчнисдә шаир вә я ашыг чох вахт фикир вә һиссдән даһа артыг сөзү мәһарәтлә ишләтмәйә диггәт етирдийи үчүн, яранан шеир мәзмунча сөнүк олур; исте'дады зәиф оланлар һәтта формализмә кедиб чыхырлар.

Совет дөврүндә тәчнис көһнәлмиш шеир шәкилләриндән бири олдуғуна көрә, Азәрбайчан шаирләри ону ишләтмирләр.

Тәхәллүс—бә'зи язычыларын өзләри үчүн сечдикләри дүзәлтмә ад яхуд фамилия. Бу язычылар өз әсәрләрини әсл адлары яхуд фамилиялары илә дейил, сечдикләри һәмин дүзәлтмә ад вә я фамилия илә, йә'ни тәхәллүслә имзалайыр, чап етдирирләр. Чох вахт тәхәллүс язычынын әсл адына вә я фамилиясына нисбәтән даһа асан вә аһәнкдар олур. Язычылардан башга, сәһнә хадимләринин дә бә'зиләри өзләринә тәхәллүс сечирләр.

Низами Кәнчәви—бөйүк Азәрбайчан шаири Иляс Юсиф оғлунун, Вагиф—XVIII әсрин көркәмли сәнәткарларындан Молла Пәнаһын, Сабир—ингилабчы сатирик Мирзә Әләкбәр Таһирзадәнин, Вурғун—Азәрбайчанын халг шаири Сәмәд Юсиф оғлу Вәкиловун тәхәллүсүдүр.

«Максим Горки» ады илә таныдығымыз даһи пролетар әдибинин әсл ады вә фамилиясы Алексей Пешковдур.

Гәдим дөврләрдән бәри бир адәт олараг Азәрбайчан шаирләри гәзәл, гәсидә, гошма вә башга шәкилләрдә яздыглары әсәрләрин сон бәндиндә (гәзәл вә гәсидәдә: сон бейтдә) өз тәхәллүсләрини дә ше'рин мәтни ичиндә верирләр.

Тәхмис—Шәрг вә о чүмләдән Азәрбайчан поэзиясында лирик жанрын нисбәтән аз яйылан шәкилләриндән бири. Тәхмис «бешлик» мә'насында олан «мүхәммәс» термини илә әлагәдардыр.

Мүхәммәс кими, тәхмис дә һәр бәнди беш мисрадан ибарәт олан шеирдир. Чох вахт беш бәнддән ибарәт олур. Бу бәндләрин биринчи, икинчи, үчүнчү мисралары шеир мүәллифинин өзү тәрәфиндән язылмыш олур, дөрдүнчү вә бешинчи мисралар исә, башга бир мүәллифин ше'риндән олдуғу кими көтүрүлүр вә мәзмунча өзүндән әввәлки орижинал мисраларла бағланыр. Мисал үчүн, Фүзули өз мүәллими Һәбибинин гәзәлләриндән биринә ашағыдакы тәхмиси язмышдыр:

Та чүнун рәхтин кейиб, тутдум фәна мүлкүн вәтән,
Әһли-тәчридәм, гәбул етмән гәбаву пирәһән,
Һәр гәбаву пирәһән кейсәм мисали-гончә мән,
«Кәр сәнинчүн гылмасам чак, эй бути-назикбәдән!
Корум олсун ол гәба, әйнимдә пирәһән кәфән».

———

Кәрчи сөвдайи-сәри-зүлфүндәйәм зару зәлил,
Кечмән ол севдадан олдугча мәнә өмри-тәвил,

Санма тәрк эдәм бу севдайы кәр олсам һәм гәтил,
«Чыхмая севдайи-зүлфүн башдан, эй маһ, кәр йүз ил,
Үстүхани-кәлләм ичрә тутса әгрәбләр вәтән»

—

...Хаһ синчаб эйләсин фәршин, Фүзули, хаһ кил,
Һичр илә мүтләг юху көрмәз көз, әйләнмәз көнүл,
Ярсыз эшг әһлинин динләнмәйи мүмкүн дейил,
«Нечә динләнсин һәбибн сәнсиз, эй әндами күл,
Ким, батыр чисминә тәндә һәр бүт олмуш бир тикән».

Тәхмис язан шаирләр форманын тәләбинә уйғун олараг ярадычылыг чәһәтиндән бир гәдәр чәрчивәдә олдугларына көрә, чох вахт фикир, мә'на орижиналлығына лазымынча диггәт етирә билмирләр; форма мәһдудлуғундан чыха билмәмәк исә, онларын тәхмисләринин мәзмунча сөнүк чыхмасына сәбәб олур. Одур ки, орта әсрләрдә чох ишләнән бу форма XIX—XX әсрләрдә тәдричлә арадан чыхмыш, совет дөврүндә исә, демәк олар ки, ишләнмәмишдир.

Тәшбиһ—садә мәчазлардан бири; бәдии әсәрдә бир һадисәнин, бир адамын вә я мәфһумун мүәййән чәһәтдән она бәнзәйән башга бир һадисә, адам вә я мәфһума гаршы гоюлмаг йолу илә тәсвир эдилмәси. Тәшбиһ васитәсилә язычы тәсвир этдийи һадисә, адам вә я мәфһумун мүәййән бир чәһәтини даһа габарыг вә гүввәтли бир шәкилдә нәзәрә чатдырыр.

Тәшбиһ я садәчә олараг бәнзәйиши кестәрир (о, аслана охшайырды, о, пәһливана охшайырды вә һ. б.) я да «кими», «санки», «тәки», «элә бил» сөзләри васитәсилә ики һәдәф арасында һансы чәһәтдән яхынлыг вә бәнзәйиш олдуғуну хүсуси нәзәрә чатдырыр. Мәсәлән, Сабир халглар достлуғу мөвзуунда яздығы «Бейнәлмиләл» ше'риндә дөврүнүн язычыларыны һәгигәти халга баша салмаға, күнәш кими парлайыб зүлмәтләри ярмаға чағырараг дейир:

Һагги халга билдириб, дәф'и-зәлаләт этмәли,
Күн кими табан эдиб, ләмали-зүлмәт этмәли!

Яхуд, 1908-чи илдә яздығы башга бир ше'риндә Сабир Түркийә зәһмәткешләрини Иран ингилабы дәрсләриндән ибрәт алмаға чағырараг дейир: «Иранлы кими ятмайын, аллаһы севәрсиз!».

Тип—язычынын ярадычы хәялынын мәһсулу олуб, мүәййән бир инсан групунун, мүәййән чәмиййәтин әсас характер чәһәтләрини экс этдирән, мүәййән ичтимаи һадисәнин маһиййәтини ифадә эдән бәдии образ.

Бүтүн бәдии ярадычылыгда олдуғу кими, тип яратмаг үчүн дә язычыдан кениш, дәрин, һәссас һәяти мүшаһидә, зәнкин сәнәткар хәялы, инсанларын характер тәрәфләрини көрүб кестәрмәк бачарығы, бәдии усталыг вә бир чох башга чәһәтләр тәләб олунур. М. Горки дейирди ки, язычы ялныз таныдығы бир адамы, мәсәлән, бир дүканчыны, бир фәһләни, бир мә'муру тәсвир этсә, онун тәсвир этдийи шәхс бир фотограф шәклиндән узаға кедә билмәйәчәкдир, бу типин ичтимаи-тәрбийәви әһәмиййәти олмаячагдыр, бизим инсан һаггында, һәят һаггында билик вә тәсәввүрләримизә, демәк олар ки, һеч бир шей әлавә этмәйәчәкдир. Реал, чанлы, тә'сирли бир бәдии тип яратмаг үчүн язычы онларла, һәтта йүзләрлә дүканчы, фәһлә вә мә'мурун синфи хүсусиййәтләрини, фикир вә һиссләрини, адәт вә ән'әнәләрини, рәфтар вә данышыгларыны—бир сөзлә онларын бүтүн һәятыны өйрәнмәли вә ярадачағы бәдии типин симасында һәмин ичтимаи типләрин ән характер, ән әсас сифәтләрини экс этдирмәлидир.

М. Ф. Ахундов Һачы Гаранын тимсалында XIX әср Азәрбайчан шәраити илә бағлы олан классик бир хәсис типи яратмышдыр. М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романындакы Фирудин халгын азадлығы йолунда вурушан кәнч, мүбариз бир гәһрәман типидир. «Кәнч гвардия» әсәриндәки Олег Кошевой типи илә Фадеев совет дөврүнүн, Коммунист партиясынын, пионер вә комсомол тәшкилатынын тәрбийә этдикләри вәтәнпәрвәр, фәдакар совет кәнчләринин характер хүсусиййәтләрини экс этдирмишдир.

Тракикомедия—фачиә вә комедия үнсүрләрини өзүндә чәмләшдирмиш олан драматик әсәр.

У.

Устаднамә—Азәрбайчан шифаһи халг әдәбиййатында дастанларын әввәлиндә сөйләмәк үчүн ярадылан лирик шеир. Бу шеир тәрбийәви, фәлсәфи, нәсиһәтамиз мәзмунда олур. Ашыглар яхуд нағыл сөйләйәнләр әввәлчә бир-ики, чох вахт исә үч устаднамә дедикдән сонра дастаны нағыл этмәйә башлайырлар. Азәрбайчан эл сәнәткарларындан Хәстә Гасым, Ашыг Аббас Диварганлы, Ашыг Әләскәр вә башгаларынын бир чох көзәл устаднамәләри вардыр. Мүасир ашыг әдәбиййатында устаднамә формасына тәсадүф эдилмир.

Ү.

Үслуб—һәр һансы бир язычынын ярадычылығына хас олуб, онун әсәрләриндә тәкрар эдилән әсас идея-бәдии хүсусиййәтләринин мәчмуу; язычынын дүнякөрүшүнү вә онун әсәрләринин мәзмунуну тә'йин эдән әсас идеялар, һәмин язычы-

нын адәтән тәсвир етдийи сүжетләр вә характерләр даирәси, онун үчүн типик олан бәдии тәсвир васитәләри, дил. Мисал үчүн, биз В. Маяковскинин ярадычылығындан данышаркән, онун әсәрләринин коммунист идеялары илә долгун олдуғуну, шаирин муасир һадисәләри чанлы вә фәал сурәтдә әкс етдирдийини, поезияя чәсарәтлә ени мөвзу вә образлар кәтирдийини, онун дилинин зәнкинлик вә парлаглығыны, шеир вәзнләри, гафийәләри вә башга саһәләрдә новаторлуғуну гейд едирик. Бу хүсусиййәтләр күлл һалында Маяковски үслубуну тәшкил едир.

Язычынын үслубу, ярадычылыг хүсусиййәтләри, һәяты анлайышы вә тәсвир үсуллары онун ярадычылығынын инкишаф етдийи ичтимаи-тарихи шәраитлә чох сых әлагәдә муәййәнләшир. Бу шәраит язычынын яратдығы бәдии әсәрләрин һәм мәзмун, һәм дә формасында өз әксини тапыр.

Бә'зән тәкчә бир язычынын дейил, һәята вә әдәбийята мүнасибәтләри, һабелә әсас идея-бәдии хүсусиййәтләри илә бир-биринә яхын вә бағлы олан бир нечә язычынын ярадычылыг хүсусиййәтләринә бирликдә үслуб дейилир. Язычылары бирләшдирән бу чүр үслуб вәһдәтинә әдәби чәрәян яхуд әдәби мәктәб демәк даһа дүрүстдүр (мәсәлән, сентиментализм, реализм, символизм вә с.).

Ф.

Фарс—мәишәтә даир шән комедия. Драматуркиянын гәдим нөвләриндән олан фарс хүсусилә орта әсрләрдә Франса шәһәрләринин әһалиси ичәрисиндә, тачир вә пешәкарлар мүһитиндә чох яйылмышды. XV әсрдә Франсада кәләкбаз вәкил Пателени тәсвир едән сәһнә әсәри вә XVI әсрдә яшаян алман шаири Ганс Сансын шән п'есләри фарс шәклиндә язылмышдыр. Сонралар буржуа театрында фарсы кобуд вә баяғы мәзмунда олан комедиялар әвәз етмишдир. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбайчанда да бә'зи натуралист язычылар водевил вә фарслар язмышлар (Ә. Гәмәрлински вә б. к.)

Фачиә—драматик әсәр нөвләриндән бири. Фачиәдә гәһрәманын характери ону фәлакәтә апарыб чыхаран чыхылмаз һадисәләрин, кәркин мүбаризәләрин тәсвири йолу илә ачылыр.

Фачиә драматуркиянын ән гәдим нөвләриндәндир. Илк дәфә гәдим Юнаныстанда мейдана чыхмышдыр. Юнан сөзү олан «тракедия»нын (фачиәнин) мәншәи о заман юнан аллаһларындан Дионисин шәрәфинә кечирилән халг шәнликләри, халг тамашалары илә әлагәдардыр. Дионисә гурбан олараг гәдим юнанлар кечи кәсәр вә бу айин заманы рәгс едәр, Дионис һаггында һекайәтләр сөйләр вә гурбанлыг кечи барәсиндә маһнылар охуярдылар. «Тракедия» термини дә юнанча «кечи» мә'насында олан «трагос» вә маһны мә'насында олан «оде» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Сонралар «тракедия»—фачиә өзүнүн илк мә'насыны итирәрәк, театр тамашасы нөвләриндән бири олмушдур.

Ерамыздан әввәл V әсрдә яшайыб яратмыш Есхил, Софокл, Еврипид кими язычыларын фачиәләри бүтүн дүняда мәшһурдур. Гәдим фачиәләрин сәчиййәви хүсусиййәтләри, әсасән, ондан ибарәт иди ки, бу әсәрләрдә инсан характерләри чох гүввәтли көстәрилирди; бунунла бәрабәр, һәмин инсанларын мәчһул, фөвгәлтәбии гүввәләрлә мүбаризәси, талеин әсири олмасы, нәһайәт фәлакәтә уғрамасы тәсвир едилирди. Һадисәләрин бу шәкилдә тәсвири гәдим юнанларын талеә инанмаларындан, талеин һөкмү гаршысында өзләрини ачиз һесаб етмәләриндән ирәли кәлирди.

Тарихи инкишафла әлагәдар олараг, заман кечдикчә фачиә дә чидди дәйишикликләрә уғрайыб орта әсрләрдә вә ени дөврдә әввәлкиләрдән фәргли олан ени хүсусиййәтләр алыр. Орта әсрләрдә фачиәнин ән яхшы нүмунәләрини XVI әсрин ахыры, XVII әсрин әввәлләриндә яшамыш олан бөйүк инкилис драматургу Вилям Шекспир яратмышдыр. Дүня шөһрәти газанмыш фачиәләриндә Шекспир өз гәһрәманларынын зиддиййәтли мә'нәви аләмини бөйүк сәнәткарлыгла әкс етдирәрәк, онлары етирән чәмиййәтин мүхтәлиф чәһәтләри һаггында чох зәнкин тәсәввүр вә мә'лумат верир («Крал Лир», «Магбет», «Ромео вә Чүл'етта», «Һамлет», «Отелло» вә с.). А. С. Пушкин дә өз ярадычылығында дәфәләрлә бу жанра мурачиәт едәрәк, «Даш гонаг», «Моцарт вә Сал'ери» кими «кичик фачиәләрини», һабелә «Борис Годунов» адлы мәшһур фачиәсини яратмышдыр.

Азәрбайчан әдәбийятында бу жанрын илк нүмунәсини XIX—XX әсрин көркәмли сәнәткарларындан олан Н. Вәзиров яратмышдыр («Мүсибәти-Фәхрәддин»).

Кечмиш заманларда ярадылан фачиәләрдән фәргли олараг, совет әдәбийятында фачиәнин өзүнә мәхсус никбин, һәяты тәсдиг едән ени хүсусиййәтләри вардыр: бу чүр фачиәләрин гәһрәманы тәкчә өз шәхси мүгәддәраты вә мәнафеи уғрунда дейил, үмумхалг мүгәддәраты вә мәнафеи уғрунда мүбаризә апарыр, һәтта лазым кәлдикдә шүурлу сурәтдә халгын йолунда чанындан кечир. Гәһрәманын өлүмү онун мә'нәви аләминин тәнтәнәси, онун гәләбәси олур. Вс. Вишневскинин вәтәндаш муһарибәси илләриндә бир дәстә матросун Совет

һакимиййәти уғрунда мүбаризәдә мәһвини әкс етдирән «Никбин фачиә» әсәри мәһз белә бир әсәрдир. Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» фачиәси дә эйни хүсусиййәтләрә маликдир. Мүдрик, горхмаз, фәдакар халг гәһрәманы Элхан Азәрбайчанын икид оғуллары илә бирликдә харичи вә дахили дүшмәнләрлә апардығы кәркин вурушларда фәлакәтә дүчар олса да, мә'нәви чәһәтдән өз дүшмәнләринә галиб кәлир.

Фел'етон—гәзет вә журнал мәгаләсинин хүсуси нөвү. Фел'етонда ичтимаи һәятын мәнфи чәһәтләри тәнгид эдилир вә лаға гоюлур. Фел'етонун илк дәфә мейдана чыхдығы Франсада кечмиш заманларда театр вә әдәбиййат аләминдәки һадисәләрә даир мәзәли вә кәскин тәнгиди мәгаләләр «фел'етон» адланырды. Рус әдәбиййатында Н. А. Некрасов, сонралар Демян Бедни, В. Маяковски вә башгалары сатирик ше'рин нөвләриндән бири кими мәнзум фел'етон жанрына өз ярадычылыгларында кениш ер вермишләр.

Азәрбайчан әдәбиййатында фел'етон жанры XX әсрин әввәлләриндән инкишаф этмәйә вә яйылмаға башламышдыр. Бу дөврдә фел'етонун ән яхшы нүмунәләрини нәсрдә Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, шеирдә исә Сабир, Ә. Нәзми, М. Мө'чүз вә башгалары яратмышлар. Реалист сатирамызын тарихиндә фел'етон жанры чох кениш вә мүһүм ер тутур.

Фәхриййә—әсасән орта әсрләрдә Шәрг вә о чүмләдән Азәрбайчан лирик ше'риндә тәсадүф эдилән нөвләрдән бири. Һәчмчә вә гафийә гурулушу э'тибарилә сабит форма хүсусиййәтләри олмаса да, мәзмунча башга шеирләрдән сечилир. Фәхриййә мәснәви, гәзәл вә башга шәкилләрдә язылыр. Фәхриййәнин мәзмунча ән характер хүсусиййәти ондан ибарәтдир ки, бурада шаир өз исте'дад, билик вә габилиййәтини, бә'зән дә һәятынын айры-айры мүсбәт чәһәтләрини тә'риф вә тәрәннүм эдир. Низаминин «Мәнәм ол шәһи-мәани...» ше'ри, Фүзулинин «Мәнәм ки, гафилә-салари-кариване-гәмәм» мәтлә'ли тәркиббәнди фәхриййә шәклиндә язылмышдыр. Низаминин ашағыдакы фәхриййәси мәшһурдур:

Мәнәм ол шәһи-мәани ки, фәзиләтим әяндыр,
Ер илә замана һаким һүнәрим бир асимандыр.
Нәфәсим тутуб чаһаны, уча сәсли зәнкә бәнзәр,
Гәләмимсә байраг олмуш, о да фатеһи-чаһандыр.
...Сөзүн аләминдә анчаг мәнәм өз сөзүндә мөһкәм,
Һүнәрим бу падишаһлыг гапысында һөкмрандыр.
...Билик ордусунда ағлым йол ачан бир әскәр олмуш,
Әдәбим айыг-сайыгдыр, о кәмалә пасибандыр...

вә и. а.

Формализм—әдәбиййат вә инчәсәнәтдә, һабелә әдәбиййатшүнаслыг вә тәнгиддә халга зидд олуб, бәдии әсәрләрин идея мәзмунуну инкар эдән вә онларын анчаг формасына әһәмиййәт верән чәрәян.

Әдәбиййаты реал варлыгдан айырмаг, ичтимаи һәятын вә тарихи дөврүн әдәбиййатда әкс олунмасы лүзумуну инкар этмәклә формалистләр бәдии әсәри онун ән мүһүм вә начиб мәгсәди олан халга хидмәтдән, халгын мә'нәви йүксәлишинә вә сәадәт уғрунда мүбаризәсинә көмәк этмәк бачарығындан мәһрум эдирләр.

Бәдии әсәрин формасына, бу форманы тә'мин эдән идея, мөвзу вә мәзмундан тәчрид эдилмиш һалда бахан формалистләр бәдии әсәри анчаг сүжет гурмаг үсулларынын, ени ифадәләрин, ени вәзн вә гафийә ихтираларынын вә с. б. к. чәһәтләрин мәчмуу һесаб эдирләр.

Шеирдә мә'насыз сөз оюнбазлығы этмәк, мәтнин анлашылмасыны чәтинләшдирән сәс охшарлығы архасынча кетмәк, һамынын анладығы айдын, рәнкарәнк бир дилдә язмаг әвәзинә сүн'и «сөз ярадычылығы» илә мәшғул олмаг, чох заман һеч бир мә'насы олмаян ени сөзләр гондармаг формализм үчүн характер хүсусиййәтләрдәндир.

Совет ичтимаиййәти формализми халга зидд олан зәрәрли буржуа нәзәриййәси һесаб эдәрәк, она гаршы ардычыл мүбаризә апарыр. ҮИК(б)П МК В. Мураделинин «Бөйүк достлуг» операсы һаггында 10 феврал 1948-чи ил тарихли гәрарында формализмин халга зидд маһиййәтини чох айдын көстәрәрәк, онун совет мусигисинә вә бә'зи композиторларын ярадычылығына нечә зәрәр вердийини конкрет бир шәкилдә изаһ этмишдир. Партиямызын бу тарихи гәрары язычылары, бә'зән совет әдәбиййатында да өзүнү көстәрән формализм тәзаһүрләринә гаршы мүбаризә үчүн силаһландырмышдыр.

Футуризм—XX әср поэзиясында дүшкүн буржуа чәрәянларындан бири. Италияда довтәләб империализмин идеолокиясыны, онун ишғалчылыг чәһдләрини әкс этдирән бир чәрәян кими мейдана чыхмышдыр.

Капиталист шәһәринин вә капитализм шәраитиндә инсаны шикәст эдән машын техникасы гүввәсинин тәрәннүм эдилмәси, ишғалчылыг мүһарибәләринин тә'рифләнмәси, әмәкчи инсанлара—«гара чамаата» нифрәт Гәрб футуризминин характер хүсусиййәтидир.

Бөйүк классик әдәби ирсин әһәмиййәтини инкар эдән футуристләр поэзиянын вә дилин һамы тәрәфиндән гәбул эдилмиш көзәл ганун-гайдаларына гаршы чыхыр, бунларын әвә-

зинә өз гондарма дил ганун-гайдаларыны мә'насыз, курултулу вә тәмтәраглы ифадәләрини ше'рә кәтирмәйә чалышырдылар. Италия футуристләринин башчысы Маринетти фашистләрә гошулмуш вә икинчи дүня мүһарибәси заманы Сталинград яхынлыгында Совет Ордусу тәрәфиндән дармадағын един италян фашист дивизиясынын забити олмушду.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан әввәл Русияда да әдәбийятчы вә рәссамлардан ибарәт бир нечә кичик футурист дәстәләри әмәлә кәлмишди. Әдәбийят вә инчәсәнәти идея мәзмунундан, сөзү—мә'надан «хилас этмәк», инсан дилиндә мөвчуд олмаян, гондарма сөзләр вә мә'насыз сәс бирләшмәләри яратмаг чәһдләри рус футуристләринин дә сәчиййәви хүсусиййәтләри иди.

Ярадычылыгынын илк дөврүндә футуризмә яхынлашмыш олан В. Маяковски чох чәкмәдән бу чәрәяны тәрк едәрәк, өз әсәрләрини онун зәрәрли тә'сирләриндән тәмизләмиш вә футуризмә гаршы мүбаризә апармышдыр.

X.

Характер—инсанын руһи, мә'нәви хүсусиййәтләринин мәчмуу. Инсанын характери онун мүхтәлиф шәраитдәки давранышында—башга адамлара мүнасибәтиндә, ичтимаи вә шәхси һәятын мүхтәлиф һадисәләринә вердийи гиймәтдә тәзаһүр эдир. Инсанын бу хүсусиййәт вә кейфиййәтләри ичтимаи мүһит, ону әһатә эдән ичтимаи гурулушун тә'сирилә яраныр вә тәрбийә олунур. Бәдии әсәрдә фәрди сифәтләри мүәййән, һәртәрәфли вә парлаг бир шәкилдә тәсвир эдилән инсан образларына х а р а к т е р дейилир. Мәсәлән, Низаминин «Хосров вә Ширин» дастанындакы Ширин, Л. Толстоюн «Һәрб вә сүлһ» романындакы Андрей Болконски, Ч. Чаббарлынын «Алмас» драмындакы Алмас мәһз бу чүр характерләрдир. Бунлар конкрет тарихи дөврдә мүәййән ичтимаи гүввәләрин типик хүсусиййәтләрини вә чанлы инсани сифәтләрини долғун, тәбии, габарыг бир сурәтдә экс этдирирләр. Белә долғун, тәбии, чанлы инсан образларына әдәбийятда т и п и к х а р а к т е р дә дейилир. Язычы Б. Полевой «Әсл инсан һаггында повест» әсәриндәки тәйярәчи Алексей Мерес'евин симасында һәгиги совет адамынын типик характерини тәсвир этмишдир.

Хатират (яхуд мемуар)—тәсвири әдәбийят нөвләриндән бири. Мүәллифин һафизәсиндә галмыш һадисәләри экс этдирән, я онун өзүнүн дә иштирак этдийи, я да шаһиди олдуғу әһвалатлар һаггында язылмыш әсәр. Белә әсәрләрдә язычы вахтилә растлашдығы вә яхын олдуғу адамларла көрүшләрини, кечән күнләр һаггында өз фикир вә дуйғуларыны верир. А. И. Кертсенин «Олмушлар вә дүшүнчәләр» адлы мәшһур мемуарында XIX әсрин 20—60-чы илләриндәки рус ичтимаи, сияси вә әдәби һәятынын кениш мәнзәрәси чанлы бәдии образларла экс этдирилмишдир.

Һ.

Һекайә—эпик, тәһкийә әдәбийятынын чох яйылмыш кичик формаларындан бири; адәтән инсан һәятынын айрылыгда көтүрүлмүш конкрет бир чәһәтинә һәср эдилән бәдии әсәр. Чох вахт һекайәдә мөвзу олараг сечилән һадисәнин нә әввәли, нә дә ахыры, һабелә бу һадисә илә әлагәдар олан тәфәррүат әһатә эдилмир. Башга сөзлә, һекайә бир сыра һадисәләри, инсан һәятынын там бир дөврүнү, бу вә я башга дәрәчәдә этрафлы тәсвир олунан инсан образларыны әһатә эдән повестдән фәргләнир. Һекайәдә язычынын сәнәткарлығы ондан ибарәтдир ки, о, инсан һәятынын конкрет бир сәһнәсини тәсвир этмәк йолу илә һәятын мүәййән типик, мүһүм чәһәтләрини ачыб көстәрир. Мисал үчүн, М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәлибәй», Ә. Һагвердиевин «Бомба», А. Шаигин «Мәктуб етишмәди», Ә. Әбүлһәсәнин «Оғуллар вә аталар» һекайәләрини көстәрә биләрик.

Ш.

Шеир—аһәнкдар бир шәкилдә тәшкил олунмуш, вәзнли сөзләр.

Сөзүн бәдии чәһәтдән ифадәли олмасы үчүн чүрбәчүр тәсвир васитәләриндән кениш өлчүдә истифадә эдилмәси, ахычылыг, аһәнкдарлыг шеирдә сәчиййәви хүсусиййәтләрдир.

Шеирдә чүмләнин айры-айры һиссәләри арасында мүәййән гайда вә өлчү илә фасиләләр олур, лазыми сөзләр габарыг сурәтдә нәзәрә чатдырылыр, бә'зи сөзләр гәсдән тәкрар эдилир, сөзүн тәркибиндәки сәсләрин аһәнкчә бир-бирилә уюшмасына хүсуси фикир верилир вә һ. б.

Нәсрдән фәргли олараг, шеир сәтирләринин сону мүәййән гайда үзрә (ики-ики, һача-гафийә, бир-биринин ардынча бир нечә сәтир вә һ. б.) һәмгафийә олур.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ
Азәрбайҹан ЕТПИ-нин елми ишчиси.

V—VII СИНИФЛӘР ҮЧҮН ИМЛА МӘТНЛӘРИ*

3) Мүрәккәб исимләр

I.

1. Бакы шәһәри Абшерон ярымадасында ерләшир. 2. Ҹәлил Мәммәдгулузадә гиймәтли фел'етон, һекайә вә драм әсәрләри язмышдыр. 3. Гапыны дөйән адам ханын кәндлиси Новрузәли иди (Ч. М.) 4. Овчулар бузлу дәниздә чохлу суити овладылар. 5. Ушаглар мәктәбин һәйәтиндә күнәбахан да әкмишдиләр. 6. Күлзар әлүзюяна су төкдү. 7. Машын йол айрымында даянды. 8. Һачылейләк һүндүр ағачларын үстүндә ювачыкир. 9. Ағчаганад гыздырма хәстәлийини яян һәшәратдыр. 10. Айдын ятагханая гайыданда кечә ярысына аз галмышды (Ю. Ә.). 11. Әләкбәр нефт мә'дәниндә ишләйир.

II.

1. Онун әл-голу мазутлу иди. 2. Клубда ата-аналар үчүн мараглы мә'рузә тәшкил эдилмишди. 3. Атасы институту битириб кәлән оғлунун шәрәфинә гоһум-гардаш вә дост-ашна үчүн бөйүк бир гонаглыг верди. 4. Фашистләр кәндин бүтүн вар-йохуну талайыб апардылар. 5. Кәшфийятчылар дәрә-тәпәни кечиб тә'йин олунмуш ерә чатдылар. 6. Яшыл дүзәнликдә чохлу гоюн-гузу отлайырды. 7. Гоча бағбан ағачларын гурумуш гол-будағыны кәсирди. 8. Ушаглар мәктәбин янындакы мейданчаны зир-зибилдән тәмизләдиләр. 11. Пишик балалары отағын күнч-бучағында ойнашырдылар. 12. Столун үстүндә чохлу кағыз-куғуз варды. 13. Нуха шәһәри Азәрбайҹанын шимал-гәрбиндә ерләшир. 14. Алма-ата шәһәри Газағыстан республикасынын пайтахтыдыр. 15. Фирудин чайханая чатанда аяг сахлады, үст-башыны чырпды, су истәйиб әл-үзүнү юду (М. И.). 16. Фирузә гарыны әл-үз юювлан отаға апарды (Ч. Ч.).

* Әввәли мәҹмуәмизин 1955-ҹи ил 3-ҹү нөмрәсиндә.

III.

1. Гызыл күлүн өмрү аз олур. 2. Донбасда чохлу даш көмүр мә'дәнләри вардыр. 3. Сәмәд Вурғун Али Советин депутатыдыр. 4. Көй көл Азәрбайҹанын ән көзәл мәнзәрәли ерләриндән биридир. 5. Шам ағачынын будаглары назик гарла өртүлмүшдү. 6. Гара гарғалар һүндүр чинар ағачынын үстүнә гондулар. 7. Ағ чийәр тәнәффүс органыдыр. 8. Гара дәниздән Атлантик океанына кетмәк үчүн Аралыг дәниздән кечмәк лазымдыр.

1. Вәли хан хәстә гадыны илә Еревана кетмәк истәйирди. Она көрә дә досту Ҹәфәр ағая бир мәктуб язды (Ч. М.). Иса хан мә'дәндә комсомол тәшкилатынын катибидир. 2. Мәшәди Зейналабдин гапыны ачдығы заман, Сейид Әзим нә исә язырды. Мәктәбин рус дили мүәллими Хәлил бәй дә бурада иди (Һ. Араслы). Сейидәли бешинчи синифдә охуюр. 3. Мәһсәти ханым Низами илә бир дөврдә яшамышдыр. Балаханым халанын колхозчулар арасында бөйүк һөрмәти вардыр. 4. Мирзә Фәтәли Ахундов Азәрбайҹан драматуркиясынын банисидир. Мирзаға Әлиев сәһнәмизин ән бөйүк сәнәткарларындан бири иди.

1. Бәсти Бағырова ики дәфә Сосялист Әмәйи Гәһрәманы адыны алмышдыр. 2. Мәктәбимиз Бөйүк Октябр сосялист ингилабы байрамына индидән һазырлашыр. 3. Совет халгы Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндә дүшмәни дармадағын этди. 4. Һәзи Асланов Совет Иттифагы Гәһрәманыдыр. 5. Бакы шәһәриндәки республика стадиону 30 миндән артыг тамашачы тутур. 6. Азәрбайҹан ССР Элмләр Академиясында чохлу алим чалышыр. 7. Мухтар Дағлыг Гарабағ вилайәтинин мәркәзи Степанакерт шәһәридир. 8. Азәрбайҹан ССР Маариф Назирлийи һәр ил республикамызда ени мәктәб бинаалары тикдирир. 9. Сәрдарын атасы Бакы су кәмәри идарәсиндә ишләйир.

1. ССРИ бүтүн дүняда сүлһүн даяғыдыр. 2. Сов.ИКП бизи гәләбәләрдән-гәләбәләрә доғру апарыр. 3. АКТИ Кировабад шәһәриндәдир. 5. Гардашым МТС-дә механик вәзифәсиндә чалышыр. 6. Камал ЛККИ-нин үзвүдүр. 7. АДПИ республикамызын мәктәбләри үчүн мүәллим һазырлайыр. 8. Азәрбайҹан ССР памбыгчылары Өзбәкистан ССР памбыгчылары илә ярышырлар.

ИНГИЛАБИ ВӘ ТАРИХИ КҮН АДЛАРЫНЫН ЯЗЫЛЫШЫНА АИД МӘТН

Тәгвим

Тәгвимдә ингилаби вә тарихи күнләр хүсуси олараг гейд эдилир.

Будур, бир январдыр. Бу күн ени илин биринчи күнүдүр. 23 Феврал—Совет Ордусу күнүдүр. Бу күндә Гызыл Орду, дүшмәни дармадағын эдәрәк бүтүн дүнйада әбәди шөһрәт газанмышдыр.

Мартын сәккизиндә сән ананы, бачыны, нәнәни вә бүтүн гоһум вә таныш гадынлары тәбрик этмәлисән. Чүнки 8 Март бейнәлхалг гадынлар күнүдүр.

22 Апрел—В. И. Ленинин анадан олдуғу күндүр. Биз Ленини һеч вахт унутмаячағыг.

28 Апрел—Азәрбайчанда Совет һакимиййәтинин гурулдуғу күндүр.

Бир май күнү сәнә танышдыр. Бу күн бүтүн дүнйа зәһмәткешләринин достлуг байрамыдыр.

9 Май—Гәләбә күнүдүр. 1945-чи илин һәмин бу күнүндә һитлер Алманиясы әлейһинә апардығымыз Бөйүк Вәтән мүһарибәси бизим гәләбәмизлә гуртармышдыр.

7 Ноябр—ән бөйүк байрамдыр. Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын илдөнүмүдүр. 1917-чи илдә халгымыз Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында азадлыг вә хошбәхтлик газанмышдыр.

5 Декабр—ССРИ Конститусиясы күнүдүр. ССРИ Конститусиясы бизә бөйүк һүгуглар вермишдир. Дүнйанын һеч бир өлкәсиндә белә һүгуг вә ганунлар йохдур.

ЙОХЛАМА ИМЛА ҮЧҮН МӘТНЛӘР

1. Хиласкар

Декабр айынын еддиси иди. Газах педагожи мәктәбинин тәләбәси комсомолчу Гәдир Бабаев дәрсдән чыхыб, эвә кедирди. О, ағачларла әһатә олунмуш энли йолу кечди. Эвләринә доғру йөнәлирди ки, бирдән бөйүк һовузда бир шейин чапаладығыны көрдү. О, көзләринә инанмады, диггәтлә бахды. Арамсыз яған пайыз яғышларынын сую илә ағзынадәк долмуш һовузда нә исә бир шей чырпынырды. Бу нә ола биләрди? Бирдән о, балача бир ушағын боғулдуғуну көрдү. Кәнч оглан, палтарыны союнмаға мачал тапмайыб, һовуза атылды. Бир нечә дәгигәдән сонра Гәдир өлүмдән хилас

этдийи көзәл бир гыз ушағы илә һовузун кәнарында даянмышды...

Гыз өзүнә кәлдикдән сонра, Гәдир ону эвләринә кәтирди. Ушағын аиләси Гәдирә өз сәмими тәшәккүрүнү билдирди.

2. Дилбәр

Дилбәр еддинчи синифдә охуюрду. Атасы Һәсән киши йохсул бир кәндли иди. Лакин савадсызлығын нә гәдәр бөйүк бир бәла олдуғуну һисс эдирди. Буна көрә дә гызыны охутмағы гәрара алмышды. Гышын узун кечәләриндә Дилбәр атасы үчүн Авропадан, Америкадан, Африкадан, дүнйанын кечмишиндән мараглы китаблар охуюрду. Һәсән киши бунлары бөйүк бир һәвәслә динләйирди. Дилбәр охуюб кәләчәкдә һәким олмаг арзусунда иди. Лакин Дилбәр орта мәктәби битирмәмиш, атасы ону Мирзә Кәрим адлы бирисинә әрә верди. Мирзә Кәрим чох кобуд вә залым адам иди. О бир аз сонра Дилбәри һеч ерә кетмәйә гоймады. Ону чох тез-тез дөйәр вә бүтүн күнү эвдә ишләдәрди. Мәктәб, мәктәб йолдашлары бир ан Дилбәрин ядындан чыхмырды. О, бә'зән өз көһнә китабларыны бағрына басыб кечән күнләри һәсрәтлә хатырларды. (Ч. Чаббарлыдан).

3. Күлшән

Райком катиби Чәфәров колхозун сечки ичласыны кечирмәйә кәлирди. Онун йолу Күлшәнин саһәсиндән дүшдү. Тарлада памбыг шахәләнир, гоза бағлайырды. Бу мәнзәрә инсаны фәрәһләндирир вә севиндирирди.

Райком катиби машындан дүшдү, саһәни кәзди вә колхозчуларла көрүшдү. Манга үзвләринә күләр үзлә деди:

— Чох сағ олун, памбығы яхшы бечәрмишсиниз.

Ахшам колхозун үмуми ичласы чағырылды. Райком катиби колхозун сәдрлийинә намизәд көстәрилмәсини хаһиш этди. Һәр тәрәфдән әлләр галхды. Күлшәни сәдрлийә намизәд көстәрдиләр. Һамы әл чалды.

Күлшән бир сәслә колхозун сәдрлийинә сечилди. Бу, Күлшәнә бөйүк бир һөрмәт иди. О, бу һөрмәти өз намуслу әмәйилә газанмышды. (Ә. Вәлиевдән).

4. Совет дәнизчиләринин гәһрәманлығы

Бу һадисә 1953-чү илин феврал айында олмушдур. Бир күн Шимал дәнизиндә гүввәтли фыртына башланмышды. Фыртына нәтичәсиндә Инкилтәрә, Һолландия вә Белчикада бөйүк фәлакәтләр үз верди. Бир сыра шәһәр вә кәндләр су алтында галды. Йүзләрлә адам һәлак олду. Кәмиләр бир-би-

ринә тоггушду. Бу заман «Енисей» адлы совет кәмиси Шимал дәнизиндән Руан портуна кедирди. Кәминин көйәртәси су илә долмушду. Күләк кәминин ләвбәрини гырмыш, отагларын гапыларыны сындырмышды. Су амбарлары долурду. Вәзийјәт чох пис иди. Кәминин бата билмәк тәһлүкәси варды. Лакин чәсур совет дәнизчиләри имтаһандан бачарыгла чыхдылар. Кәминин экипажы бөйүк мәрдлик кәстәрди. Дәнизчиләр руһдан дүшмәйәрәк, мөһкәм ирадә илә тәһлүкәйә гаршы гәһрәманлыгла мүбаризә апардылар. Фыртынанын икинчи күнү ахшам «Енисей» кәмиси Һолландия портуна саламат чатды.

СИФӘТ

1. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин язылышы

Лы, ли, лу, лү шәкилчиләри:

1. Узагдан бир атлы кәлирди. 2. Империалист өлкәләриндә фәһлә вә кәндлиләр чох ағыр һәят сүрүрләр. 3. Һава союг, көй булудлу иди. 4. Уча бойлу, энли күрәкли, галын бығлы, яшлы бир уста шакирдләри кениш вә ишыглы бир сехә кәтирди. 5. Кәнчләр фестивалында иштирак эдән совет нүмайәндәләри ичәрисиндә азәрбайчанлылар да варды. 6. Дадлы сөз чан арзусу, ачы сөз баш ағрысы (аталар сөзү).

Дакы, дәки шәкилчиләри:

1. Чәлилин дөшүндәки бәзәкли галстук энли синәсинә чох ярашырды (Һ. М.). 2. Диларә әлиндәки вәсигәни атасына верди. (И. Ә.). 3. Бурадакы шейләрин һамысы Таһирәйә ени вә марагльы көрүнүрдү (Һ. М.). 4. Қамал юхудан дуруб адәти үзрә эвләринин яхынлығындакы тәпәйә галхмышды. (М. Рз.). 5. Ортадакы лампа әтрафа зәиф ишыг сачыр, бухарыдакы одунлар янараг эвә хош исти яйырды (Саб. Р.). 6. Күнәш өз сары телләрини йығыб кәндин габағындакы дағын архасына энирди (С. Р.) 7. Айдын, коридорун сағ янындакы гапылардан биринә яхынлашды. 8. Бағчанын ортасындакы ири һовуз су илә долу иди. 9. Йолун кәнарындакы коллугларда охуян чырчырамаларын сәси кәсилмирди (Г. М.). 10. Севил шкафдакы аяггабылары ерә төкдү (Х. Һ.). 11. Ситарәнин бу күнкү севинчи һәр шейдән әзиз вә гиймәтли иди.

И шәкилчиси:

1. Дәстә рәһбәри пионерләрлә элми сөһбәт апарырды. Совет элми дүняда ән габагчыл вә мүтәрәгги элмдир. 2. 1917-чи илдә ингилаби һәрәкат даһа да гүввәтләнди. Октябр ингилабы фәһлә вә кәндлиләрин гәләбәси илә гуртарды. 3. Инсанын

әмәлә кәлмәси тарихи чох гәдимдир. Сәмәд Вурғунун «Вагиф» п'еси тарихи һадисәдән бәһс эдир. 4. Чәнуби Азәрбайчан Араз чайынын о тайында ерләшир. Һиндистанын чәнубу Һинд океаны илә әһатә олунмушдур.

Гын, ғын, гун, ғун, кин, кин, күн, күн шәкилчиләри:

1. Сатгын Чума өз чиркин әмәлләриндән әл чәкмәк истәмирди (Әб.) 2. Һава чох тутгун иди. 3. Шиддәтли күләк дәниздә чошғун бир фыртына гопармышды. 4. Азғын фашистләр адамлары дири-дири гәбрә басдырырдылар. Фирудин йорғун һалда Муса кишинин гаршысында әйләшди. 5. Сабирин кәскин сатирасы көһнә дүнянын чиркинликләрини ифша эдир. 6. О өз йолдашына күскүн нәзәрлә бахды. 7. Гоча әзкин һалда ичәри дахил олду. Дүзкүн тәләффүзлә данышмаг нитг мәдәниййәтинин әсас шәртләриндәндир.

Лүғәт материалы үзрә имла

Гарлы дағ, тәрли ушаг, чанлы тәсвир, нахчыванлы йолдаш, һиндли гадын, бағдакы ағачлар, шкафдакы китаблар, яздакы һадисә, көйдәки улдузлар, мәктәбдәки йығынчаг, клубдакы тамаша; лазыми мәсәлә, ингилаби һәрәкат, иннаби рәнк, һәяти һадисә, заһири көрүнүш, харичи өлкә, дашгын чай, далғын фикирли адам, мәркәзи күчә.

2. Мүрәккәб сифәтләрин язылышы

1. Силвио арыг вә гарабуғдайы бир оғлан иди (И. Г., Һ. С.). 2. Учабой, энликүрәк, чалсаггал Кунанбай онлара бахмағы өзүнә лайиг билмәди. 3. Һүндүрбой, гырмызысифәт патрул Васяя яхынлашды (И. Г., Һ. С.). 4. Бирдән-бирә шәһәр үзәриндә узагвуран топларын яйлым атәшинә бәнзәр боғуг бир партлайыш сәси учалды. 5. Столун далындан кениш алынлы, хошсифәт бир киши галхды (И. Г., Һ. С.). 6. Онун узунбоғаз чәкмәләри чырылдайырды. 7. Машын икимәртәбәли бинанын гаршысында даянмышды. 8. О, көзәл, кирдәсифәт, кәнч бир гыз иди (Ч. Ч.). 9. Ағ сачлы уста әлини Таһирә узатды (Һ. М.). 10. Дәрс илинин һәлледичи дөврү чатмышды. 11. Кичик тәйярәләр бир-биринин ардынча рәнкарәнк гушлар кими һавая учду (М. Рз.). 12. Чохмәртәбәли биналарын үзәриндә һәлә дә байрам ишыглары янырды (Ю. Ә.). 13. Тейбә юмруянаг, гырмызысифәт, дүз гамәтли, учабой бир гадын иди (Һ. М.). 14. Камал зирәк вә дирибаш бир ушаг иди (М. Рз.).

1. Онун әйниндә дама-дама бир көйнәк варды. 2. Пәнчәрәнин габағына ачыг-яшыл рәнкдә бәзәкли бир пәрдә асылмышды. 3. Ал-әлван чичәкләрин хош әтри әтрафа яйылмыш-

ды. 4. Йолканын үстүндә гырмызы, сары вә ачыг-бәнөвшәйи электрик лампалары янырды. 5. Биз гарлы-човғунлу бир күндә Москвадан йола дүшдүк. 6. «Сәһәр» романында ичтимаи-сияси һадисәләрдән бәһс эдилир. 7. Аквариумда балача-балача балыглар вар иди. 8. Бинанын һашийәсиндә түндгырмызы вә ачыг-яшыл рәнкли нахышлар чәкилмишди. 9. Балача-балача ушаглар йолканын әтрафында фырланыр, нәғмә охуюрдулар. 10. Дағын әтрафында топа-топа ағ булудлар көрүнүрдү.

Луғәт материалы үзрә имла

Дирибаш ушаг, мәғлубэдилмәз орду, көзүачыг адам, гаракөз гыз, ширин-дил оғлан, чалсаггал киши, истиганлы йол-даш, дикбаш адам, бешиллик план, күллү-чичәкли бағча, дадлы-дадлы мейвәләр, ачыг-гырмызы парча, түнд-яшыл ярпаглар, бағчалы-бағлы ерләр, һәдсиз-һесабсыз машынлар, тарихи-ичтимаи һадисә.

3. Дәрәчә шәкилчиләри гәбул этмиш сифәтләрин язылышы

1. Бирдән гапы ачылды. Көдәрәк бир адам ичәри кирди. 2. Онун гыврым түкләри сарымтыл янаглары үзәринә төкүлмүшдү. 3. Һәр тәрәф ағымтыл вә юмшаг гарла өртүлмүшдү. 4. Бизим гәсәбәмиз әввәлләр бомбош олан бир ердә ерләширди. 5. Кәнд ямяшыл ағачлар, бағлар ичәрисиндә көрүнмәз олмушду. 6. Думдуру суюн ичиндә хырда балыглар айдынча көрүнүрдү. 7. Көйүн үзү тәртәмиз, булудсуз иди (М. И.). 8. Сәриййә гыпгырмызы парчанын үстүндә сары, яшыл, көй саплардан көзәл нахышлар тикмишди. 9. Кечәнин гапгара гаранлығында көз-көзү көрмүрдү.

Кремлдә йолка

Москванын Гызыл Мейданы 1954-чү илин биринчи күнү даһа чох көзәл көрүнүрдү. О күн йүзләрлә мәктәбли Кремлдә дүзәлән ени ил йолкасына кәлирди. Мән дә бу ушагларын ичиндә идим. Биз Кремлдә чох мараглы шейләр көрдүк. Орадакы бөйүк сарайлара, ири зәнкә, көзәл абидәләрә тамаша этдик. Биз бөйүк Кремл сарайына дахил олдуг. Бүкүн һәмин сарай бүтүнлүклә бизим ихтиярымыза верилмишди. Сарайын кениш салонуна гәшәнк бир йолка гоюлмушду. Онун бәзәкләри бизи һейран эдирди. Йолканын яшыл будаглары үстүндә рәнкбәрәнк электрик лампалары янырды. Бир аздан сонра шахта баба салона дахил олду. О бизи саламлады.

Шахта баба мараглы нағыллары илә бизи чох күлдүрдү. О фәрәһли күн бизим ядымыздан узун мүддәт чыхмаячагдыр.

Мәрйәм Өзбәкистанда

Азәрбайчан колхозчуларындан бир групу Өзбәкистан колхозчуларына гонаг кетмишдиләр. Нүмайәндә һейәтинин ичәрисиндә яшчаән кичийи Мәрйәм иди. Мәрйәм бурада илк күндән Зияфәт адлы памбыгчы гызла достлашды. Онлар яшыд идиләр.

Колхозчулар районун мәркәзинә доғру ахышырлар...

Көрүш ичласы башланмышды. Ичласдакылар хитабәт күрсүсүнә чыхмыш орта бойлу, садә кейимли азәрбайчанлы гызы Мәрйәми динләйирдиләр. Мәрйәм өз тәчрүбәсиндән данышырды. О, саһәсини нечә бечәрмәсиндән, күбрәләмәсиндән, алағыны тәмизләмәсиндән, сувармасындан мә'лумат верирди. Онун чыхышы һамынын хошуна кәлди. Ағсаггал, узунбой бир өзбәк колхозчусу яваш-яваш Мәрйәмин янына кәлди. Гоча онун кичик вә юмшаг әлләрини бәрк-бәрк сыхды. О, һәйәчанла деди:

—Сағ ол, бала, сағ ол, сәни етишдирән халг сағ олсун!

Йол кәнарында

Евлахдан Ағдама доғру кедән асфалт йолун әтрафында ени даш биналары олан чохлу колхоз кәндләри ерләшир. Бу кәндләр ямяшыл ағачлар, бағлар вә бағчалар ичиндә көрүнмәздир. Машынымыз Бәрдәйә тәрәф кедир. Дүмдүз йол көз ишләдикчә узаныр. Бу асфалт йол машын үчүн нә гәдәр әлверишлидир. Һава чох истидир. Күнәш артыг күнорта ериндә дурмушдур. Йолун һәр ики тәрәфи ямяшыл памбыг чөлләридир. Памбыг тарласынын янындакы йоғун дәмир борудан су фантан вурур. Бу, думдуру ичмәли судур. Бу су артезиан гуюсундан чыхыр вә сәлигә илә газылмыш памбыг чөлләринә ахыр. Йол узуну бу чүр гуюлардан бир нечәси газылмышдыр. Онлардан кечә-күндүз арамсыз ахан су чөлләримизә һәят вә чан верир (М. Ибраһимовдан).

САЙ

1. Мигдар сайларынын язылышы

1. Биринчи нөвбәнин дәрсләри саат сәккиздә башланыр. 2. Доггуз май гәләбә байрамы күнүдүр. 3. Надир әминин доxсан яшы олмасына бахмаярак, о, колхозун габагчылларындан сайылыр. 4. Заводун поладәридәнләри бир ил әрзиндә норма-

дан артыг беш мин тон полад әритмәйи өһдәләринә көтүрдүләр. 5. Доггуз йүз доxсан дөрддән үч йүз етмиш дөрд чыхандa, алты йүз ийирми галар. 6. Партизанларын әлә кечирдикләри амбарда он минләрлә патрон вә йүзләрлә мүхтәлиф силаһ варды. 7. Суворов алтмыш үч дөйүшдә иштирак этмиш вә һамысында галиб кәлмишдир. 8. Күнәшин истилийи тәхминән ийирми милйон дәрәчәдир. 9. Ерлә күнәш арасындакы мәсафә йүз әлли милйон километрә бәрабәрдир. 10. Совет Иттифагынын әразиси гәрбдән шәргә доғру он мин километрдән узундур. 11. Байкал көлү дүнйада ән дәрин көлдүр. Онун дәринлийи мин едди йүз гырх бир метрдир.

1. Дүшәркәдә пионерләрин сайы 200-ә чатмышды. 2. Саат 6-я он дәгигә галмыш гатар йола дүшдү. 3. Дәрнәк мәшғәләмиз саат 2-дән 4-ә гәдәр давам этди. 4. Колхоз фермасындакы бузовлардан 12-ни мәктәбимиз һамилийә көтүрмүшдүр. 5. Синфимиздәки ә'лачы шакирдләрдән 2-ни бу ил Москвая экскурсияя көндәрмишдиләр. 6. МТС-дәки 400 трактордан 300-ү вахтындан әввәл тә'мир эдилиб, колхозларын истифадәсинә верилди. 7. Синфимиздәки шакирдләрдән 12-си гыз, 24-ү оғландыр. 8. Дәрс или сентябрын 1-дә башланыр. 9. Биз һәр ил ноябрын 7-дә Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын илдөнүмүнү байрам эдирик. 10. Айын 9-да футбол оюнуна тамаша этмәйә кедәчәйик.

2. Сыра сайларынын язылышы

1. Уралда дәмир филизи мә'дәнләринин олмасы һәлә он еддинчи әсрдән мә'лум иди. 2. Русияда илк китаб мин беш йүз алтмыш доггузунчу илдә чап олунмушдур. 3. Сабир мин доггуз йүз он биринчи илдә вәфат этмишдир. 4. Бизим мәнзилимиз дөрдүнчү мәртәбәдәдир. 5. Мин доггуз йүз гырх үчүнчү ил февралын икисиндә Совет Ордусу алман гошунларыны Сталинград әтрафында дармадағын этди. 6. Мин доггуз йүз әлли икинчи илин отуз бир майында Волга илә Дон бир-бирилә көрүшдүләр. 7. Мин доггуз йүз ийирминчи илин ийирми сәккиз апрелиндә Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулмушдур. 8. Онунчу синиф үчүнчү мәртәбәдәки он алтынчы отагда ерләшир.

1. Диларә 7-чи синиф шакирдидир. 2. Надирлә Солмаз 23-чү мәктәбдә бир синифдә охуюрлар. 3. Сәнәт мәктәбинин шакирдләри үзкүчүлүк ярышында 2-чи ери тутдулар. 4. Биз театрда 7-чи чәркәдә әйләшмишдик. 5. Дәстәмизин пионерләри һәфтәнин 4-чү күнү баш дәстә рәһбәри илә бирликдә киноя кетмишдиләр. 6. Низами XII әсрдә яшамышдыр. 7. Сүдабә бу ил X синфи битирәчәкдир.

Нәһәнк саат

Вәтәнимизин пайтахты Москва шәһәриндә тикилмиш чохмәртәбәли биналардан бири дә дөвләт университетидир. Бу бинанын юхары тәрәфиндә ердән етмиш алты метр һүндүрлүкдә дүнйада ән нәһәнк һесаб эдилән саат гурулмушдур. Бу саат гүлләнин ичәрисиндәки хүсуси механизм васитәсилә һәрәкәтә кәтирилир. Нәһәнк саата ашағыдан бахдыгда чох кичик көрүнүр. Әслиндә исә онун һәр әгрәбинин ағырлығы һәштад килограмдыр. Әгрәбләр пасланмаян поладдан һазырланмыш, үстләри зәрлә өртүлмүшдүр. Белә саатын сиферблатында әлли мин әдәд гол сааты ерләшдирмәк мүмкүндүр. Нәһәнк саатын һазырланмасы үчүн доггуз тона яхын пасланмаян полад сәрф олунмуш, ийирми беш минә яхын мүхтәлиф винт, гайка вә шайба һазырланмышдыр.

Белә саатлардан Москвадакы башга чохмәртәбәли биналарда да гурулачагдыр.

Көй көл

Мин йүз отуз доггузунчу илдә күчлү зәлзәлә нәтичәсиндә Кәпәз дағы учмушду. Дағын учмасы нәтичәсиндә бир чох көлләр әмәлә кәлмишдир. Бунлардан ән бөйүйү Көй көлдүр. Көй көл Азәрбайчанын ән көзәл ерләриндән биридир. Көй көл Кировабадын гырх дөрд километрлийиндәдир. Бу көл дәниз сәвиййәсиндән мин беш йүз етмиш алты метр һүндүрлүкдә ерләшир. Онун узунлуғу ики километрдән артыгдыр. Ән чох энли ери алты йүз метрдир. Орта дәринлийи отуз метр, ән дәрин ери йүз метрә яхындыр. Сую тәмиз вә шәффафдыр.

Көй көлдә халлы балыглар яшайыр. Бу көлүн әтрафыны галын мешәләр бүрүмүшдүр. Бу мешәләрдә порсуг, чүйүр, дағ кечиси вә саир һейванлар вардыр.

ӘВӘЗЛИК

О, бу әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәсинин ишләдилмәси

1. О, колхозун сәдридир. О колхозун сәдри Сосялист Әмәйи Гәһрәманыдыр. О, чох шей фикирләшди вә сәһәр манга үзвләринә дейәчәйи сөзләри мүәййән этди (Ю. Ш.). 2. О, ағыр чәкмәләрини пилләләрдә тыггылдада-тыггылдада һәйәтә энди (Г. М.). О адамы Надир чохдан танийырмыш. Ариф нәинки дәрсләрини яхшы охуюр, о һәтта керидә галан йолдаш-

ларына да көмәк эдир. 3. Јаі олмасына бахмајараг, о, әјнинә плаш кејмишди. О өз бригада үзвләри илә суварма ишини баша чатдырды. Надир о ағачы өзү әкмишди. 4. О, иш гуртаран кими баға гачыр, күнүнү орада кечирирди. О дағын әтәкләриндә чохлу сәрин чешмәләр вардыр. 5. О, 1935-чи илдә анадан олмушдур. О замандан биз бу күнәшли јолларын јолчусу олдуг. О кедир, лакин һараја кетдијини өзү дә билмирди. 6. О, ики-үч аддым мәндән аралы бир гаратикан колу јанында јыхылыб нәрилдәјирди (А. Ш.). Мән о икид һејваны өлдүрмәјимә пешиман олдум, гәлбим јумшалды, көзләрим јашарды (А. Ш.). О көләндә һамымыз тонгалын әтрафына топлашмышдыг.

1. Бу, ушаглыг һәјатынын ән әзиз јадикарыдыр. Бу јерләр чох көзәлдир. 2. Јолун кәнарында дәмир борудан су фантан вурурду. Бу, думдуру ичмәли судур. Јол кечәнләр ичәрисиндә бу судан ичмәјәнләр аз олур. 3. Мурад дајы кечмиш бабаларымызын һәјатындан марағлы һадисәләр данышды. Бу, ушагларын чох хошуна кәлди. 4. Баш дәстә рәһбәри јахындакы дағ сәјаһәтә кетмәји тәклиф етди. Бу һамынын хошуна кәлди. 5. Бу, колхозун бригадири, о исә гушчулуг фермасынын мүдиридир. Бу гајда илә үч күн јол кедәрәк јајлаға чатдыг.

Шура Чекалин

Шура Чекалини биз чох севирдик. О, партизан дәстәсинә гошулмушду. Ахырынчы дәфә биз онунла алманлар тәрәфиндән ишғал олунан доғма кәнддә көрүшдүк. О, хәстәләндијини үчүн кәндә кәлмишди. Биз онун кәлдијини билән кими она јағ, сүд вә бал кәтирдик. Сәһәр тездән көрдүк ки, фашистләр бизим хәстә јолдашымыз јатан еви әһатә етмишләр.

Шура дүшмәнләри горхмадан гаршылады. О онларын үстүнә бир бомба да атды, лакин бомба партламады. Бу заман дүшмәнләр ону тутдулар. Әлиндәки силаһыны алыб голларыны бағладылар. О, дүшмәнә әсир дүшдү. Алманлар Шураны өз баш штабларына апардылар. Биз ики күн сонра хәбәр тутдуг ки, вәһши фашистләр Шураја дәһшәтли әзаблар вермиш, сонра да ону асмышлар.

Мәктәбли-партизан Александр Чекалин өлүм гаршысында да чох чәсарәтли олду.

Мурад

Јаз күнү иди. Колхозчулар һәвәслә ишләјирдиләр. Онлар кисәләри буғда илә долдурур, чәкир вә амбара төкүрдүләр.

Балача Мурад гара аты тарла бојү бәрк чапырды. О, отлагдан гајыдырды. Һамы Мурада бахырды. Бирдән о, аты сахлады вә јерә тулланды. Мурад јолдан нә исә көтүрдү вә еһтијатла чибинә гојду. О енә ата минди вә хырмана кәлди. Бурада атдан дүшдү. О, тапдығы шеји чибиндән чыхартды. Бу, сүнбүл иди. Мурад ону овчунун ичиндә овушдурду вә габығыны үфүрдү. О, овчунда галмыш ири дәнләри буғда јығынынын үстүнә төкдү. Балача Мурадын бу ағыллы һәрәкәти һамыны фәрәһләндирди.

ФЕИЛ

1. Иди, имиш көмәкчи феилләринин јазылышы

1. Ичәридә јад вә габа данышыг сәсләри ешидилирди (А. Фадеев). Бу ахшам Таһир мә'дәнә кетмәли иди. 2. Дилбәр орта мәктәбин 7-чи синфиндә охујурду. О һәр күн әринин гаршысына чыхмалы иди (Ч. Ч.). 3. Онун аловлу гәлбиндә даим бөјүк гәлбин чырпынтылары сәсләнәрди (Ә. М.). Бу күн кәрәк јолдашымы көрмәјә кедәјдим. 4. Тәмиз һаванын инсана бөјүк фајдасы олармыш! Күлзар бу күн дәрнәкдә мә'рузә етмәли имиш. 5. Бу күн дәнизчиләр бајрамы мүнасибәтилә кәминин рәсми ачылышы олачагды (М. Р.). Бу мәктубу саһибинә кәрәк Чамал чатдыра имиш.

2. Мәсдәр шәкилчиләринин јазылышы

1. Таһир әввәлчә буну зарафат билди вә адамлары өзүнә күлдүрмәмәк үчүн хејли көзләди. 2. Биз колхоза көмәк етмәји чох севирик (И. Ә.). 3. Биз бу күн киноја кетмәк истәјирик. 4. Мирзә Кәрим сон заманларда Һәсән кишини тез-тез чај ичмәјә чағырырды (Ч. Ч.). 5. Һәсән киши гызыны охумагдан ајырмаг истәмирди. 6. Чүнки гызын охумаға бөјүк һәвәси варды. 7. Тәкбашына вурушмагла һәјаты дәјишдирмәк олмаз (Н. Островски). 8. О, даһа бәркдән вә даһа һәзин охумаға башлады (М. Горки). 9. Һәр кәс сөнмәз бир һәвәслә јашамаг вә јаратмаг истәјир (М. И.). 10. Гадынлардан бири шофери данламаға башлады. 11. Гардашым сәһәр тездән дурмаг үчүн тез јатмаг гәрарына кәлди. 12. Билмәмәк ејб дејил, сорушмамаг ејибдир (аталар сөзү). 13. Онлар евә кетмәјә һазырлашырдылар. 14. Јахшы данышмағын бир көзәллији дә артыг сөзләр ишләтмәмәкдән, гыса вә ајдын данышмагдан ибарәтдир.

Сөјүд көлкәси

Салман киши уста бир бостанчы иди. О, отуз едди ил бу сәнәтдә әмәк сәрф етмишди. Кәндлиләр она бостан устады дејирдиләр.

Салман эминин бостаны кәндин кәнарында иди. Бурада әтраф әкин ери олдуғу үчүн көлкәлик йох иди. Салман эминин бостанынын яхынлығында балача бир булаг да вар иди. Йолчулар яй күнү бу булагдан су ичмәмиш, әл-үзүнү юмамыш кетмәздиләр. Амма бурада күнүн истисиндән горунмаға, отуруб динчәлмәйә көлкәлик йох иди. Салман әми буна көрә йол кәнарында сөйүд ағачы әкди. Она гуллуг этди. Ағач гол-будаг атыб илдән-илә бөйүдү. Онун яшыл будаглары йолчуларын башына салланмаға башлады. Лап узагдан кедән йолчулар да бу сөйүдүн көлкәсиндә сәринләмәйә кәлирдиләр. Салман киши буну көрәндә, үрәйи ачылыр, өвлад бөйүтмүш аталар кими фәрәһләнирди (Мир Чәлалдан).

Достлар

Кәнч ленинчи Маһмуд әввәлләр үзмәйи бачармырды. О, дүшәркәйә кәлдийи илк күндән үзмәйи өйрәнмәк истәдийини йолдашларына билдирди.

Бир күн онлар дәнизә чиммәйә кетдиләр. Хәзәр сакит, һава исти иди. Пионерләр мави суларда севинчлә чиммәйә башладылар. Маһмуд исә саһилдә сакитчә даянмышды. Онун досту Нағы баш дәстә рәһбәринә билдирди ки, Маһмуд үзмәйи бачармыр, ону мән өйрәдәчәйәм. Пионер баш дәстә рәһбәри онунла разылашды. Анчаг узаға кетмәмәләрини тапшырды. Нағы әввәлчә үзмәйин гайдаларыны Маһмуда изаһ этди. Сонра онлар суя кирдиләр. Бир хейли вахтдан сонра Нағы Маһмуда үзмәйи өйрәтди. Инди Маһмуд яхшы бир үзкүчү олмушдур. О, Нағыя чох миннәтдардыр. Маһмуд исә Нағыя волейбол ойнамағы өйрәтмишдир.

КЕЧИЛМИШ БҮТҮН БӨЛМӘЛӘРӘ АИД РАБИТӘЛИ МӘТНЛӘР

Вера нәнә

Олег нәнәсини чох севирди. Нәнәси дә ону севәрди. Онлар мөһкәм дост идиләр. Вера нәнә көзәл бир инсан иди. О өз башына кәлән һадисәләрдән нәвәсинә нағыл эдәрди. Олег һәр шейи билмәк истәрди. Вера нәнә Олегин бүтүн суалларына этрафлы чаваблар верәрди. О өз нәвәсинә Ленин һаггында чох данышарды. Халгы азадлыға чыхармагда коммунистләрин мүбаризәсиндән Олег үчүн сөһбәтләр эдәрди.

Олег бөйүдү, яхшы бир комсомолчу олду. Фашистләр Вәтәнимизин үзәринә басгын эдәндә, Олег Кошевой дүшмәнләрә гаршы мүбаризә апарырды. Вера нәнә исә нәвәсинә вә онун комсомолчу йолдашларына көмәк эдирди. Нәнә кәнчләрин силаһларыны кизләдирди. Онларын кизли ичласларынын кешийини чәкирди.

Вера нәнә белә адам иди.

Гарагуш

Гарагуш дәниздән узагда һүндүр бир ағачын үстүндә өзүнә юва тикмиш вә бала чыхартмышды.

Бир дәфә гарагуш чайнағында бөйүк бир балыг тутуб, уча-уча ювасына яхынлашды. Адамлар балығы көрүб, гарагуша даш атмаға башладылар. Гарагуш балығы чайнағындан салды, адамлар ону көтүрүб кетдиләр.

Гарагуш йорулмушду. Бир даһа дәнизә уча билмәди. О, юванын ичинә кирди, балаларыны ганадларынын алтына алды. Лакин онлар ятмаг истәмирдиләр. Чүнки ач идиләр.

Гарагуш бирдән галхды, ганадларыны галдырды вә ағыр-ағыр дәнизә доғру учду. Кери гайыданда һава гаралырды. Онун чайнағында енә дә бөйүк бир балыг варды.

Гарагуш учуб ағача яхынлашды. Әтрафына көз кәздирди. Адам олмадығыны көрүб, ювасынын гырағына гонду. Балалар башларыны галдырыб, ағызларыны ачдылар, гарагуш балығы парчалады вә балаларына едиртди. (Л. Н. Толстойдан).

Дан ери сөкүләндә

Дан ери сөкүлүрдү. Фирудин юхудан айылды. Һава сакит иди. Ахшамдан әсән меһ кечә ярысы кәсилмишди. Лакин зәмиләрдән ахан сәрин һава отларын, сүнбүлләрин гохусуну хырмана кәтирирди. Көй үзүндә бир тикә булуд йох иди. Фирудин галхыб үст-башыны тәмизләди. Кечәнин аязында буз кими олмуш кузәнин сую илә әл-үзүнү юду. Санки она ени бир һәят кәлди. Балача от таясынын янында көвшәйән өкүзләри кәтириб вәлә гошду вә өзү дә вәлин үстүнә чыхды. Өкүзләр тәрпәнди. Вәл күләшин үстүндә ойнамаға башлады. Фирудин каһ өкүзләри сәсләйир, каһ да чийни үстүндән дөнәрәк ерә бахырды. Ири сары буғда дәнәләри саманын арасында ишылдайырды. Буну көрән Фирудин севинир, фәрәһләнирди. Сәһәрин хош нәфәси бу севинчи даһа да артырырды. (М. Ибраһимовдан).

Истираһәт паркында

Айдын һәр күн сәһәр гушларын хош нәғмәсини динләр вә сонра отуруб һәвәслә китаб охуярды.

Бир күн о, мәктәб йолдашы Камалын күчәдән кечдийини көрдү. Айдын достуну чағырды, анчаг о эшитмәди. Айдын тинә

гәдәр онун архасынча гачды. Енә чағырды. Камал даянды. Достлар әл вериб саламлашдылар. Онлар имтаһанлардан сонра биринчи дәфә иди ки, көрүшүрдүләр. Айдын Камалдан вахтыны һарада вә нечә кечирдийини сорушду. Сонра о, өз достуна деди ки, һәр күн мәркәзи пионер паркына кедир. Йолдашларынын чоху орададыр. Йүзләрлә ушаг паркын яшыл гойнунда шән истираһәт эдир. Орада ушаглар мүхтәлиф дәрнәк мәшғәләләриндә иштирак эдирләр. Онлар дәстәләрә бөлүнүб, волейбол ойнайыр вә ени маһнылар, рәгсләр өйрәнирләр. Паркда марағлы мәшғәләләр чохдур.

Камал да сабаһдан парка кетмәк гәрарына кәлди.

Дағ йолунда

Һәр тәрәф көз ишләдикчә думана бүрүнмүшдү. Буна бахмаяраг сәһәрин ачылдығы һисс олунурду. Думан бозумтул рәнкә чалырды. Будур, думан бир ердә азча сейрәкләшир. Сылдырым дағларын үстүндә битән ямяшыл шам мешәси көрүнүр. Ағачларын үстү ағаппаг гарла өртүлмүшдүр. Узагдан мал-гара бөйүртүсү, араба чырылтысы эшидилирди. Дağа дырмашмаг кет-кедә чәтинләширди. Йолчулар аддымларыны явашытмаға мәчбур олдулар. Йолчулардан бириси тез-тез сүрүшүб бүдрәйирди. Вася она көмәк эдирди. Һамыдан ахырда Мәһди кәлирди. Ирәлидә, дағын зирвәсиндә бир кәнд көрүнду. Бу кәнд узагдан бир галая бәнзәйирди. Йолчулар бу кәнди өтүб башга бир йола дөндүләр. Мәһди йолдашларына тәклиф этди ки, даяныб динҹәлсинләр. Йолчулар бир гәдәр динҹәлдикдән сонра енә йолларына давам этдиләр. (И. Гасымов, Һ. Сейидбәйлидән).